

***TURKMANCHAY***

***1828***

**THE HISTORICAL CHRONICLE**

**KARIM K. SHUKUROV**

# TÜRKMƏNÇAY

1828

TARIXI XRONIKA

KƏRİM K. ŞÜKÜROV

Elmi redaktor : t.e.d., professor,  
əməkdar elm xadimi  
**Yaqub Mahmudov**

Redaktorlar: **Sədaqət Turabova**  
**Taleh Həmid**

Rəyçilər: t.e.d. **Həsən Əlibəyli**  
t.e.n. **Bəymirzə Şabiyev**

Kərim Şükürov. Türkmənçay – 1828: Tarixi xronika (İxtisarla). Bakı: 2006, 188 s.

Kitabda çar Rusiyası ilə İran arasında Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsini başa çatdıran 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən bəhs olunur. Araşdırmalardan aydın olur ki, Türkmənçay müqaviləsindən ən çox qazananlardan biri ermənilər olmuşdur. Onlar Rusiyanın işğal etdiyi Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və b. xanlıqları ərazisinə köçürülmüş, bundan isrifadə edərək ərazi iddialarına, azərbaycanlılara qarşı soyqırımına başlamışlar.

Əlavələrdən verilən şəkillər, xəritələr və müqavilə mətnləri problemin daha dərinədən dərk edilməsinə xidmət edir.

**Karim Shukurov. Turkmenchay 1828: The Historical chronicle (with redaction). – Baku: 2006, 188 p.**

In this book is spoken about Turkmanchay treaty which completed the division of the territories of Azerbaijan between Russia and Iran. It is becoming clear from the researches that Armenians were one of the most benefited ones from Turkmanchay treaty. Removed into Karabagh, Nakhichevan, Iravan and other Azerbaijan khanates occupied by Russia, Armenias began laying down territorial claims and their policy of genocide against Azerbaijanis.

The pictures, maps and the texts of the treaty given in the attachment serve for understanding of the problem much deeper.

ISBN 10 9952-8090-8-5

ISBN 13 978-9952-8090-8-4

# MÜNDƏRİCAT

<b>1813-cü il oktyabr. Qarabağ</b> .....Gülüstən kəndi.....	12
<b>1813-cü il oktyabr</b> .....Leypsiq.....	16
<b>1813-cü il dekabr. İsveçrə</b> .....Fribur.....	17
<b>1815-ci il 10 aprel – 1816-cı il 22 may</b> .....Peterburq.....	19
<b>1816-cı il 29 iyul</b> .....Peterburq.....	22
<b>1817-ci il 11-12 may</b> .....Naxçıvan.....	23
<b>1818-1826-cı illər Rusiyanın İran missiyası</b> .....Təbriz.....	28
<b>1825-ci il 14 dekabr</b> .....Peterburq.....	31
<b>1826-cı il yanvar-iyul A.S.Mensikovun elçiliyi:</b> .....Tiflis-Təbriz-Sultaniyyə.....	33
<b>1826-cı il iyul. Gizli müşavirə</b> .....Tiflis.....	34
<b>1826-cı il iyul</b> .....Tiflis.....	35
<b>1826-cı il iyul</b> .....Rusiya-İran sərhədi.....	37
<b>1826-cı il iyul “Ümummüsəlman” üsyanı</b> .....Qarabağ, Talış, Şirvan, Şəki, Gəncə.....	39
<b>1826-cı il avqust</b> .....Moskva.....	40
<b>1826-cı il sentyabr</b> .....Tiflis.....	43
<b>1826-cı il avqust-sentyabr</b> .....Gəncə.....	44
<b>1826-cı il 13 sentyabr</b> .....Gəncə.....	45
<b>1826-cı il 9 dekabr</b> .....Tiflis.....	46
<b>1827-ci il 24 aprel</b> .....Tiflis.....	47

<b>1827-ci il 24 aprel</b>	
..... Peterburq.....	49
<b>1827-ci il 24 may</b>	
.....Cəlaloğlu.....	50
<b>1827-ci il 20-25 iyul</b>	
.....Qaraziəddin kəndi.....	51
<b>1827-ci il 26 iyul</b>	
.....Abbas-Abad.....	61
<b>1827-ci il 13 oktyabr</b>	
.....Təbriz.....	63
<b>1827-ci il noyabr – 1828-ci il yanvar</b>	
.....Dehğarğan.....	65
<b>1827-ci il 9 noyabr</b>	
.....İrəvan.....	66
<b>1828-ci il yanvar</b>	
.....Qəribə müharibə.....	70
<b>1828-ci il 6-10 fevral</b>	
.....Türkmənçay.....	73
<b>Moşkov:”Türkmənçayda sülh bağlanması”</b>	74
<b>1828-ci il 14 mart</b>	
.....Peterburq.....	78
<b>1828-ci il 21 mart</b>	
.....Peterburq.....	79
<b>1828-1917-ci il oktyabr.</b>	
<b>Türkmənçay müqaviləsi:məzmunu</b>	
<b>və həyata keçirilməsinə dair</b>	80
<b>1828-ci il 23 sentyabr</b>	
.....İrəvan.....	83
<b>1842-ci il 12 noyabr</b>	
.....Peterburq.....	85
<b>1918-ci il 14 yanvar</b>	
.....Petroqrad.....	88
<b>1918-ci il 28 may</b>	
.....Tiflis.....	89
<b>1919-cu il iyul</b>	
.....Bakı.....	90
<b>1921-ci il fevral</b>	
.....Moskva.....	92

<b>Türkmənçayın övladları-ermənilər:</b>	
<b>“Rus otunu yemək, İran</b>	
<b>çörəyini yeməkdən</b>	
<b>daha yaxşıdır”</b> .....	93
<b>Türkmənçay</b>	
..... <b>Azərbaycanın taleyində</b> .....	94
..... <b>Əlavələr</b> .....	96
..... <b>From the Author</b> .....	186

**A**zərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, geostrateji mövqeyi, təbii sərvətləri, əməksevər insanların zəhməti hesabına yaranan zəngin var-dövləti və s. bütün uzaq və yaxında yerləşən dövlətlərin diqqətini cəlb etmişdir. Dostluq, əməkdaşlıq və ticarət əlaqələrinə əsaslanan sülh münasibətləri ilə birgə təcavüzkar, iddialı niyyətlər də olmuşdur. Tarix göstərir ki, ikincilər üstünlük təşkil etmiş, Azərbaycan tarixində yadelli hücumlarına qarşı mübarizə, zülm və əsarət əleyhinə çıxışlar xətti başlıca yer tutmuşdur. Təəssüf ki, bəzən düşmən güclü olmuş, öz niyyətlərini həyata keçirməyə nail ola bilməmişdir. Belə tarixi dövrlərdən biri də XVIII yüzilin sonları - XIX yüzilin başlanğıcında yaranmış, nəticədə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə tarixi Azərbaycan torpaqları bölüşdürülmüşdü. Lakin məsələ bununla bitməmiş, Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran daxilində bölüşdürülməsi də davam etdirilmişdi. Azərbaycanın siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı ciddi problemlərlə qarşılaşmış, ölkənin və xalqın yaradıcılıq və quruculuq potensialının həyata keçirilməsi, dünya birliyində layiqli yerini tutması, qüdrətli bir dövlətə çevrilməsi yolunda ağılagəlməz əngəllər yaradılmışdı. Gülistan və Türkmənçay dövründə yaşayan və bundan sonra dünyaya gələn hər bir nəsil bunu öz üzərində hiss etmişdir. Buna müxtəlif reaksiyalar olmuşdur. Lakin bütün hallarda belə bir sual hər kəsi düşündürmüşdür: **bu necə olmuşdur?** Bu barədə müxtəlif kitablarda bəhs olunmuş, ədəbi-bədii əsərlərdə söz açılmışdır. Ermənistan Respublikasının gizli müttəfiqləri ilə birlikdə Azərbaycana qarşı işğalçı müharibəsi və Dağlıq Qarabağı qoparmaq cəhdləri bu sualı bir daha aktuallaşdırır, tarixdən nəticə çıxarmağı zəruri edir...

**Janr barədə:** Tarixi əsər ümumi anlayışdır. Əslində bu ad altında tarixi mövzuda yazılmış müxtəlif tipli əsərlər nəzərdə tutulur. Burada hər hansı bir mövzuda yazılmış elmi-tədqiqat əsəri-monoqrafiya, tarixi очерк, resenziya, hekayə, povest, roman, pyes və b. fərqləndirilə bilər. Geniş oxucu kütləsi nöqtəyi-nəzərindən çıxış etsək, onlar, əsasən, bu və ya digər təbəqənin tələbatını ödəyir. Monoqrafiya, məqalə və ya resenziyalar elmi səpkidə olduğundan daha çox elmi dairələrdə, ədəbi-bədii əsərlər isə tarixi faktların müəllif təxəyyülü ilə əksinə əsaslandığından daha çox ədəbiyyatsevərlər arasında geniş yayılır. Deməli, bunların hər ikisinin sintezi daha əhəmiyyətli ola bilər. Bunu nəzərə alaraq yuxarıda bəhs etdiyimiz mürəkkəb mövzunu yeni bir janrda təqdim etmək zərurəti ortaya çıxdı. Biz bunu “tarixi xronika” adlandırdıq. Tarixi xronikanın Azərbaycan tarixşünaslığında da müəyyən əhəmiyyəti vardır. Bizim bu işə həmin əhəmiyyətin bərpası və inkişafı kimi də baxmaq olar.

## Oxucuya

Hörmətli oxucu, artıq aydın olduđu kimi Sizə **Türkmənçay – 1828. Tarixi xronika** adlandırdığımız bir əsər təqdim edirik. Bu çoxtərəfli və geniş bir əsərdir. Burada başlıca müəllif ideyası əsas hadisənin baş verməsini təmin edən olaylar, onların baş verdiyi yer, tarix, iştirakçıları və onların baxışları haqqında ilkin məlumatları bir araya gətirmək, oxucunu onların “müşahidəçisinə” çevirməkdən ibarətdir. Bu zaman hadisələrin şərhinə müəllif müdaxiləsi minimuma endirilir, oxucu hadisələr barəsində söz sahibinə çevrilir. Yermolov, Paskeviç və başqalarının xatirələrindən sətirlər, Qriboyedovun Abbas Mirzə ilə Qraziədin kəndində danışıqlardan (1827, 20-25 iyul) verdiyi dialoq nə dərəcədə səmimidir və digər suallara oxucu özü də cavab tapa bilər.

usiyanın Azərbaycan torpaqlarındaki işğalçı müharibəsi və 1804-1813-cü illər Rus-İran müharibəsi başa çatmaqda idi. Hərbi əməliyyat Rmeydanındakı uğursuzluqlar və Napoleonun məğlub olması (1812-ci il Vətən müharibəsi-K.Ş.) ilə rus qoşunlarının Avropaya yürüşü nəticəsində beynəlxalq münasibətlərdə yaranmış dəyişikliklər İranın Rusiya ilə müqavilə bağlamasını sürətləndirdi. Sülh haqqında son danışıqlar başlanmışdı.

Danışıqlar üçün Qarabağın Gülüstan kəndini **Rtişsev** seçmişdi. **Rtişsev Nikolay Fyodoroviç**-general-leytenant. 1812-1816-cı illərdə Qafqaz xəttində və Gürcüstandakı rus qoşunlarının baş komandanı olmuşdu.

## 1813-cü il oktyabr. Qarabağ. Gülüstan kəndi

...Gülüstanda Rusiya tərəfini Rtişsevin nümayəndə heyəti təmsil edirdi. İran tərəfdarı **Mirzə Əbülhəsən xanın** 354 nəfərlik nümayəndə heyəti iştirak edirdi.

**Mirzə Əbülhəsən xan Şirazi** - İranın London və Peterburqda səfəri işləmiş, xarici işlər naziri olmuşdu. Rus tarixşünaslığında A.S.Qriboyedovun qətlinin təşkilatçısı kimi qələmə verilir.

**Fətəli şahın** razılığı ilə həmin tərkibə daxil olan ingilis müşavirləri **Qor Ouzlinin** rəhbərliyi ilə vasitəçilik missiyası yerinə yetirirdilər.

**Fətəli şah Qacar (Baba xan)** (1766-1834) - İran hökmdarı. Ağa Məhəmməd şahın qətlindən sonra hakimiyyətə gəlmişdi (1797-1834). Rus-İran müharibələrinin aparılmasını vəliəhd Abbas Mirzəyə həvalə etmişdi.

Rusiya tərəfi qüvvədən düşən rus-İran müqavilələri istisna olmaqla digər müqavilələrin də yeni sülh müqaviləsində bir daha təsdiqini vacib sayırdı.

İran elçisi əvvəlki dövrlərdə Rusiya və İran arasında bağlanmış müqavilələrin şah arxivlərində olmadığına görə (!) məzmunundan xəbərsizliyini əsas tutaraq müqaviləyə onların təsdiqi barədə xüsusi maddə daxil olunması haqqında Rusiyanın iddiasını qəbul etmədi.

Bütün bunlar müqaviləyə daha çox preliminar - ilkin səciyyə verir, onun dəyişdirilməsi və ya bu işdə diplomatik fəallığa şərait yaradırdı.

Qoşun sıralarından hər iki tərəfin əsirlərinin dəyişdirilməsi haqqında məsələ müzakirə olunub rəsmiləşdirilərkən diplomatiya tarixində daha bir nadir hadisə baş verdi. Müqavilənin rus nüsxəsindən fərqli olaraq fars nüsxəsində əsirlərin qaytarılması (3 ay müddət qoyulurdu) ilə fərarilərin qaytarılması (kəonüllülük əsasında idi) eyniləşdirildi. Ruslar bundan yalnız sonralar, həmin maddələrin reallaşdırılması ortaya çıxanda xəbər tutdular.

Rtişsev danışıqlar zamanı hökumətinin təlimatında Talış (Lənkəran) xanlığının müstəqilliyinin tanınması haqqındakı göstərişi ölkəsinin mənafeyinə əlverişli şəkildə dəyişdirərək, xanlığın Rusiya himayəsində qalmasına nail oldu.

Fətəli şahın İran şahı (vaxtilə **II Yekaterina (1762 - 1796) Ağa Məhəmməd şahın (1795 -1797)** bu hüququnun tanınmasından imtina etmişdi), oğlu **Abbas Mirzənin** vəliəhd kimi tanınmasında razılıq olmasına baxmayaraq müqaviləyə ayrı maddə daxil etmədi.

**Abbas Mirzə (1789-1833)** - İran hökmdarı Fətəli şahın oğlu. 1799-cu ildə vəliəhd elan olunmuş, Azərbaycana (Cənubi- K.Ş.) vali təyin edilmişdi. Dövrün tarixi hadisələrində fəal iştirak etmişdi. 1804-1813, 1826-1828-ci illər rus - İran, 1821-1823-cü illər İran-Osmanlı müharibəsində orduda komandanlıq etmişdi. Hər iki rus-İran müharibələrində məğlub olmuş, Türkmənçay müqaviləsini imzalamışdı. İslahatçı, mütərəqqi dəyişikliklərin tərəfdarı olmuşdu. Nasir Nəcmi onun haqqında xüsusi kitab yazmışdır [**Nasir Nəcmi**. Abbas Mirzə. Bakı, 1993].

İngilis diplomatiyası İrana gələcək sülh müqaviləsinin nəticələrinə yenidən baxılması hüququ verilməsinə çalışırdı. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi isə sülh müqaviləsinə yenidən baxılması ideyasına hər vaxtlə müqavimət göstərirdi, ona qəti və son sənəd kimi baxmaq istəyirdi. Lakin Rtişşevlə XİN-in mövqeyində uyğunsuzluq yarandı. O, Ouzlinin belə bir xahişlə müraciətinə cavab məktubunda güzəştə getdi və İran hökumətinin elçiləri vasitəsilə bu barədə çara müraciət etmək hüquqlarının saxlanmasının mümkünlüyünə işarə etdi. İngilis diplomatına bu işarə də kifayət idi və o, bundan məharətlə istifadə etdi. Sonrakı yazışmalarda bu fikrin ayrıca maddə kimi deyil, Separat akt şəklində imzalanması barədə razılıq əldə olundu. Xarici işlər naziri sülh danışıqları haqqında Rtişşevin məlumatını aldıqda baş komandan səhvə yol verdiyini gördü, vəziyyəti düzəltmək məqsədilə **oktyabrın 21-də** ona rəsmən müraciət etdi. Rtişşev göstərişi aldıqda artıq gec idi.

Gülüstan müqaviləsi preambula, 11 maddə və Sperat aktdan ibarət idi.

**Birinci maddədə** dəbdəbəli ibarələrlə bildirilir ki, tərəflər arasında “mövcud olmuş düşmənçilikvə narazılığa həmin müqavilə ilə bu gündən etibarən və gələcəkdə son qoyulur”.

**İkinci maddə** tərəflər arasındakı sərhədləri müəyyən edirdi. Müqavilənin qüvvədə olduğu müddətdə Rusiya ilə İran arasında ən mübahisəli maddə ikinci maddə oldu. Maddə özü də dəqiqliyinə görə diplomatik standartda cavab vermir. Bu maddə Sperat aktla birlikdə sərhədlərin dəyişdirilməsinə cəhd edilməsinə əsas verirdi.

**Üçüncü maddədə** İran, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarının, Şərqi Gürcüstan və Dağıstanın Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsinə etiraf edirdi. Üçüncü maddə də ikinci maddə ilə əlaqədar idi, burada da Talış xanlığının torpaqları üçün mübahisəyə əsas qalırdı

İranda taxt-tac uğrunda şahın oğlanları arasında mübarizə adi hal idi. Buna yol verməmək üçün müqavilənin **dördüncü maddəsində** şahın müəyyən etdiyi vəliəhdə lazım gəldikdə Rusiya çarı tərəfindən kömək göstərilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin Rusiya İranın daxili işlərinə geniş müdaxiləsinə yol verməmək üçün belə bir kömək yalnız xahiş etdikdə göstərməli idi.

**Beşinci maddə** ilə Xəzər dənizində yalnız Rusiyaya hərbi donanma saxlamaq hüququ verildi. Bu maddə ilə Baltik dənizi, Qara dəniz Xəzər dənizinə sahib olmaq uğrunda Rusiyanın apardığı məqsədayönlü işğalçılıq planının həyata keçirilməsində yeni qələbəsi təsdiq olundu. Bu maddənin İngiltərə əleyhinə çevrilməsi mülahizəsində də müəyyən həqiqət vardır.

**Altıncı maddə** ilə əsirlər və fərarilər məsələsi həll edilməli idi.

**Yeddinci maddə** ilə diplomatik heyətlərin qarşılınması, konsulluqlar açılması dəqiqləşdirildi. Bu maddəyə əsasən İranda rus səfirliyi təşkil edilmişdi.

**Səkkizinci, doqquzuncu və onuncu maddələr** ticarət və gömrük məsələlərinə həsr edilmişdi, yalnız ticarət sahəsində müəyyən dəyişikliklər özünü büruzə verdi. Müqavilənin sonuncu, **on birinci maddəsində** deyilirdi: “Bu müqavilə imzalandıqdan sonra hər iki ali dövlətin müvəkkilləri qarşılıqlı surətdə və tarixə salınmadan bütün yerlərə onun haqqında lazımı xəbər və hər yerdə hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması barədə əmrlər göndərsinlər.

İki bərabər hüquqlu nüsxədə (fars dilinə tərcüməsi ilə birlikdə) yazılmış və saziş bağlayan ali tərəflərin yuxarıda göstərilmiş Müvəkkilləri tərəfindən imzalanaraq onların möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı surətdə dəyişdirilmiş bu ədəbi sülh Müqaviləsi Əlahəzrət Bütün Rusiya İmperatoru və Əlahəzrət İran Şahı tərəfindən bərqərar ediləcək və Əlahəzrətlərin öz əlləri ilə imzalanmış təntənəli Ratifikasiyalarla təsdiq olunacaqdır.

Bu müqavilənin həmin təsdiq olunmuş nüsxələri bu Ali Saraylardan, qarşılıqlı surətdə göndərilməklə, onların yuxarıda adları çəkilmiş Müvəkkillərinə üç ay müddətindən sona çatdırılacaq”.

Gülüstan traktatı aşağıdakı cümlələrlə başa çatdırdı: “Müqavilə min səkkiz yüz on üçüncü il oktyabr ayının on ikinci günü, İran hesablaması ilə min iki yüz iyirmi səkkizinci il Şəvval ayının iyirmi doqquzuncu günü Qarabağ mülkündə Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstan kəndində Rus ordugahında balanmışdır”.

Seperat aktda Gülüstan müqaviləsinə yenidən baxılması haqqında İranın Rusiya imperatoruna xahişlə müraciət etmək hüququ təsdiq olunurdu.

\*\*\*

...Rusiya çarı **I Aleksandr** Gülüstan müqaviləsi imzalanan zaman Napoleon Bonaparta qarşı müharibə cəbhəsində idi. Antifransız koalisiyası oktyabrın 13-19-da Leypsiq altında Napoleona qarşı vuruşurdu.

**Aleksandr Pavloviç (Blaqoslovenniy – Uğurlu); I Aleksandr (1777-1825)** – 1801-ci ildə Rusiya taxtına çıxmışdı. Belə bir fikir var ki, atası Pavel Petroviçə (I Pavel) sui-qəsdin təşkilində iştirak etmişdir. Məhz I Aleksandrın dövründə Azərbaycan torpaqlarının ilhaq edilməsi başlamışdır. Rusiya bu dövrdə İsveçlə (1808-1809), İran (1804-1813), Osmanlı (1806-1812) dövlətləri ilə müharibə aparmışdı. Napoleon Fransası ilə 1812-ci il Vətən müharibəsi, rus

qoşunlarının Avropa səfəri, 1815-ci il Vyana konqresi I Aleksandrın xarici siyasətində mühüm yer tutmuşdu. Bundan sonra daha çox dini-mistik təlimlərlə məşğul olmuşdu. Bu atasının qətli ilə izah edilir. 1825-ci ilin noyabrında Taqanroqda ölmüşdü. 1826-cı ilin martın 13-də Petropavlovsk soborunda dəfn edilmişdi. I Aleksandrın həmin vaxt ölmədiyi, tərki-diyarlığı barədə mülahizələr mövcuddur. Bu onun ölümündən 11 il sonra Sibirdə Fyodor Kuzmiç adlı bir zahidin pəyda olması ilə əsaslandırılır.

## 1813-cü il 21 oktyabr Leypsiq

**I Aleksandr – A.N.Qolitsinə:** -Qadir allah bizə dördgünlük döyüşdə bədnam Napoleon üzərində parlaq qələbə verdi.

...27 general, 300-dək top və 37 min əsgər tutuldu və biz artıq Frankfurt Mayndan iki keçidlikdəyik. Siz mənim qəlbimdə nələr baş verdiyini yaqın ki, anlayırsınız!..

[Валлотон А. Александр I.M., 1991, с. 224]

Rusiya Xarici işlər Nazirliyinin Gülüstan müqaviləsi haqqında hazırladığı manifest I Aleksandra çatdıqda, döyüş əməliyyatları Fransanın ərəzisinə keçmişdi, çar ruh yüksəkliyi dövründə idi.

## 1813-cü il dekabr. İsveçrə. Fribur

**I Aleksandrın rus qoşunlarına müracitənaməsindən:** - Düşmən Bizim Çarlığımızın özəyinə daxil olaraq bizə çoxlu ziyan vurdu, lakin bunun üçün dəhşətli işgəncəyə düçar oldu – Allahın insanıyyətsizlik və vəhşilik xoş getməz. – Onların işlərini unudaraq: onlara qisas və ədavətli deyil, dostpərvər və barışıq üçün uzanmış əl ilə yanaşaq. Rusiyalının şöhrəti, əleyhinə qalxmış düşməni diz çökdürmək və onun əlindən silahını aldıqda ona və onun dinc qardaşlarına xeyirxahlıq etməkdir.

[Валлотон А. Александр I, с. 224-225]

Bir tərəfdən Avropada sülhpərvərlik çağırışını imzalayan çar I Aleksandr, o biri tərəfdə Azərbaycanı bölən müqavilə haqqında Manifestə qol qoyurdu.

## **Gülüstan sülhü haqqında manifest: müəmmalı tarixçə**

Çar I Aleksandr Friburda Gülüstan sülhü haqqında manifest layihəsini aldı və ... imza atdı. Zahirən burada hər şey öz qaydasında idi. Məsələ manifest təkrar Peterburqda qaytarıldıqda aydın oldu. Rummyantsev manifesti nəzərdən keçirərkən müqaviləyə görə Rusiyaya keçmiş Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının adının buraxıldığını gördü.

**Rummyantsev Nikolay Petroviç (1754-1826)**, 1807-1814-cü illərdə Rusiyanın xarici işlər naziri, 1810-1812-ci illərdə Dövlət Şurasının sədri olmuşdu.

Xarici İşlər Nazirliyi Rusiyaya ilhaq edilən torpaqların adının manifestə düzgün köçürülməsini “unutmuş”, hökmdar isə hansı torpaqların onun dövlətinə qatıldığını bilmirdi?! Əyalət bürokratiyası üçün belə bağışlanmaz olan bu hal Rusiya XİN-lə çar səviyyəsində baş verirsə buna adi yanlışlıq kimi baxmaq olarmı?

Bu faktın düzgün izahını vermək çətinidir. Görünür buna görə də Rusiyanın xarici siyasətinə dair sanballı bir sənədlər toplusunda [Внешняя политика России XIX начале XX века. Документы Российского Министерства Иностранных дел. М., 1970, первая сер., Т. VII –**K.Ş.**] ona münasibət bildirilmir. Lakin onun üzərindən sükutla da keçmək olmaz.

Hadisələrin sonrakı gedişi də nəzərə alınsa Rusiya yeni zəbt edilən torpaqların hüquqi yol ilə təsbit edilməsinə ehtiyatla yanaşırdı

...Rusiya ilə İran arasında sülh haqqındakı manifestin ilk variantında Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının adı olmadığından hələlik bəyan edilmədi.

Kansler düzəlişdən sonra **-1814-cü il yanvarın 16-da** onu yenidən çara göndərdi. Manifestin yeni variantı yalnız **1818-ci il iyulun 28-də** elan olundu, müqavilə isə **avqustun 19-da** mətbuatda işıq üzü gördü. Bu, müəyyən diplomatik nəticələr üçün əsas verdi. Separat akt bağlamış İran tərəfi sülh haqqında manifestin bəyanı və onun nəşrinin ləngiməsilə müqavilənin ləğvi arasında əlaqə görür və bu sahədə fəal iş aparırdı...

\*\*\*

İngilis və İran diplomatiyası Separat aktın verdiyi səlahiyyətdən istifadə olunmasını çox da ləngitmədi. Şah **1813-cü ilin noyabrında** Mirzə Əbdülhəsən xana Gülüstan müqaviləsi üzrə müəyyən edilmiş sərhədlərin dəyişdirilməsinə nail olmaq məqsədilə I Aleksandra müraciət etmək üçün Peterburqa yola düşməyi tapşırdı.

Elçilik **1814-cü il iyulun 21-də** Tiflisə gəldi, **sentyabrın 15-də** müqavilənin ratifikasiya mübadiləsindən sonra Peterburqa yola düşdü...

Mirzə Əbdülhəsən xan hələ yolda olarkən Ouzli Peterburqda Separat akt üzrə missiyasını yerinə yetirməklə idi. O, avqustun 28-də I Aleksandrla və Nesselrode ilə görüşdü.

**Nesselrode Karl Vasilyeviç (1780-1862)** – 1816-1856-cı illərdə Rusiyanın xarici işlər naziri olmuşdu. 1845 –ci ildən kansler idi. 1816-cı ildən İranla münasibətlər onun rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Türkmənçay müqaviləsini Peterburqa gətirən A.S.Qriboyedov onun qəbulunda olmuşdu. [Тынянов Ю. Смерть Вазир-Мухтара. М., 1988]. 1853-1856-cı illərdə Kırım müharibəsində Rusiyanın diplomatik cəhətdən təcrid edilməsində mühüm rol oynamış, 40 ildən sonra vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdı.

Çarla görüşdə ümumi şəkildə İrana güzəştin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirdi, bununla Qarabağ və Talış xanlıqlarını nəzərdə tutduğunu bildirdi.

## **1815-ci il 10 aprel – 1816-cı il 22 may. Peterburq**

...**1815-ci il aprelin 10-da** Mirzə Əbülhəsən xan da Peterburqa yetişdi. Onun gəlişilə İran və ingilis diplomatlarının söyləri birləşdi.

Bu zaman dünyanın siyasi mərkəzi Parisə köçmüşdü. Napoleonun 100 günlük hakimiyyəti (1815, 20 mart-22 iyun) başa çatmaqda idi. Müttəfiqlər Avropanın siyasi xəritəsini yenidən biçmək ərəfəsində idilər.

İngiltərənin Rusiyadakı səfiri **Ualpol** yaranmış vəziyyəti münasib hesab edərək Mirzə Əbülhəsən xanla birlikdə onun adından Fransada olan I Aleksandra məktub yazaraq İran elçisinin Parisə gəlməsinə razılıq verməsi və torpaq güzəşt edilməsi haqqında xahiş etdi. Çar **15 avqust** reskripti ilə xahişi qəbul etmədiyini bildirsə də, bu, İran-İngilis diplomatiyasının fəaliyyətini zəiflətmədi.

I Aleksandr Rusiyaya döndükdən bir həftə sonra, **dekabrın 19-da** Mirzə Əbülhəsən xan çara xahişlə müraciət etdi. **1815-ci ilin yanvarında** isə Xarici İşlər Nazirliyinə nota verildi. Notada 1801-ci il sərhədlərinə qayıdılmasından bəhs olunurdu.

Avropada mövqeyini kifayət qədər möhkəmlədən Rusiya İran və İngiltərəyə cavab verməyin vaxtı çatdığını qərar aldı. Rusiya XİN-in notasında qaldıran məsələyə yalnız Rusiyanın tehran elçiliyi zaman cavab veriləcəyi bildirilirdi. İngilis səfirinə və İngiltərə hökumətinə Rusiya-İran danışıqlarına müdaxilə etməmək tövsiyə olunurdu.

Mirzə Əbülhəsən xan bununla missiyanın başa çatdığını görüb, **mayın 22-də** geriye döndü. İngilislərin isə rusların tövsiyəsinə o qədər də ehtiyacı yox idi.

\*\*\*

I Aleksandr **Yermolovu** 1816-cı ildə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin etdi.

**Yermolov Aleksey Petroviç 1777-ci** ildə anadan olmuşdur. 1812-ci il Vətən müharibəsinin qəhrəmanlarından biri kimi tanınmışdır. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı olmuşdur. Burada Sərdar Yermolov adı ilə məşhurlaşmışdı. Qafqazın müsəlman xalqlarının, xüsusilə Azərbaycanın qəddar düşməninə çevrilmişdi. Şəki (1819), Şəmşədil və Qazax sultanlıqları (1819), Şirvan (1820), Qarabağ (1822) və Talış (1826) xanlıqları ləğv edilmişdi.

Diplomatik fəaliyyətdə də kobudluğu və özbaşınalığı ilə fərqlənirdi. O, əvvəlcə Rusiya elçiliyinin rəhbəri kimi İranla münasibətləri kəskinləşdirmiş, 1826-1828-ci illər rus-İran müharibəsinin günahkarlarından olmuşdur.

Bütün bunlardan başqa Yermolov dekabristlərin ideallarına xəyanət etmiş, Qafqaz ordusunun çara andıçmə mərasimini keçirmiş, sonadək sədaqətli monarxist olmuşdu. A.S.Puşkin onun Qafqazdakı fəaliyyətini belə “vəsf” etmişdi:



Смирнст, Кавказ, идет Ермолон  
И, испуганный трудами  
Бури боевой,  
Их ведет, грозя очами,  
Генерал седой  
Yermolov 1861-ci ildə 84 yaşında ölmüşdü.

Rusiya – İran münasibətlərini qaydaya salmaq üçün nümayəndə seçilməsi məsələsi ortaya çıxdıqda çar bunu həll etməyi yeni baş komandana həvalə etdi. O isə bu vəzifəyə özünü məsləhət bildi. I Aleksandrın fərmanı ilə Yermolov eyni zamanda Rusiyanın İranda fəvqəladə və səlahiyyətli naziri təyin olundu. Yermolovun elçiliyinin fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edən təlimat xarici işlər, maliyyə və digər nazirliklər tərəfindən hazırlanmışdı.

## 1816-cı il 29 iyul. Peterburq

**I Aleksandrın Yermolova təlimatından:** - Mənim diqqətimi Sizə çatdırmaqda məqsədim, keçmiş smüharibədə Sizin göstərdiyiniz qulluq, Sizin əl xüsusiyyətinizi bilməyindəndir ki, mən Sizi İran şahının sarayına fəvqəladə Səfir təyin etmişəm. İran sarayının hazırkı zamanda məqsədi bizə keçən torpaqların qaytarılmasıdır. Əgər bizə keçən torpaqlardan Talış, Qarabağ və Gəncə xanlıqlarını geri qaytarsaq İran sarayının arzusu yerinə yetərdi. Özümüzün İran dövlətinə qarşı hər hansı bir qəsdimizin olmadığını sübut etmək üçün, mən qərara alıram, olmazmı ki, İran dövlətindən bizə keçən torpaqlardan hər hansı bir hissəni, bizə zərər verməyəcəksə, həmin dövlətə qaytararaq; mən öz tərəfimdən qərara alıram ki, Talış və Qarabağ xanlıqlarından bizə də torpaq düşsün; bu şərtlə ki, İran dövlətində də bizə həmin fikirdə olsunlar.

Mənim tələblərim bundan ibarət olacaq: birincisi, ticarətdə xeyrimiz; ...əgər Zənzəldə və Astrabadda da ticarət məntəqələrinə icazə alsaq, onda bu Həştərxanla ticarətdə böyük xeyir verər; İran dövləti ilə bircə qərara gəlmək lazımdır ki, o, hər şeydə öz neytrallığını nümayiş etdirdisən, Rusiya da öz növbəsində İran dövlətinin öz qonşuları ilə apardığı müharibələrdə neytral olacaq.

Rus-İran əlaqələrini orada olan ingilis nümayəndəliyi zəiflədə bilər. Bütün Avropa ölkələrindən ancaq İngiltərə İran dövləti ilə əlaqələri möhkəmləndirməyə çalışır, bu əməldə onlar o qədər irəliləyib ki, hətta daxili işlərə qarışır. Böyük Britaniya hökuməti ilə mənim əlaqələrim möhkəm olsa da, mən razı deyiləm ki, mənimlə qonşu olan ölkədə onun təsiri böyüsün, mən çalışmalıyam ki, bu dövlətdə Avropa ölkələrinin təsiri heçə ensin. İngiltərə çalışmalıdır ki, İran hökumətinin bütün fikri ancaq şimala yönəlsin, bizə qarşı yönəlsin və onun fikrini cənubdan

ayırsın. Mənim fikrim də yoxdur ki, İran dövlətinin əli ilə ingilislərin Hindistanda olan hakimiyyətini zəiflədim, həm də mən çalışmalıyam ki, ingilislərin Qafqaza təsirini yox edim. Bu xəbərlər sizə aydınlaşdırmalıdır, niyə ingilislərin İran dövlətinə təsirini azaltmalı və vaxt keçdikcə heç etməlisiniz.

[АКАК, т. VI, ч II. Тифлис, 1875, с. 122-127]

Əslində bu təlimatın Yermolov üçün elə bir əhəmiyyəti də yox idi, çünki o, hər şeyi özü bildiyi kimi həll eynəyə üstünlük verirdi.

Yermolov **oktyabrda** Tiflisə gəldi. Köhnə baş komandanın bəzi kadrlarını etibarlı adamları ilə əvəz etdi. **Noyabr** ayında müqavilə üzrə müəyyən edilmiş sərhədləri nəzərdən keçirdi. Bundan sonra fəvqəladə və səlahiyyətli nazir vəzifəsini həyata keçirməyə başladı.

Yermolovun 200 nəfərdən çox adamı əhatə edən missiyası 1817-ci il aprelin 30-da İrəvanda, sonra Naxçıvanda oldu.

## 1817-ci il 11-12 may Naxçıvan

Yermolovun missiyası **mayın 11-də** Naxçıvana yetişdi. **Mayın 12-də** onun Naxçıvan xanı görüşü oldu.

**Kəlbəli xan Kəngərli (?-1823)** 1787-1820-ci illərdə Naxçıvan xanı olmuşdu. Ağa Məhəmməd Qacara tabe olmaqdan imtina etdiyinə görə şah tərəfindən gözləri çıxarılmış və hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı. Lakin sonralar yenidən Naxçıvan xanlığında hakimiyyətə qayıtmağa nail olmuşdu.

**Kəlbəli xan – Yermolova:** -Ağa Məhəmməd xan mənim gözlərimi çıxarmışdır. Mənim güclü əllərim qisas almağa hazırdır... Vaxtilə Araz çayı vadisinin gözəlliyi və zənginliyinə heyrətlə baxırdım, gözəl bağları və meşəlikləri olan vadini çoxsaylı əhali canlandırırdı; İndi mənə deyirlər ki, vadi boş səhralığa çevrilib, keçmiş zənginliyindən əsər belə qalmayıb. Yaxşı ki, tale mənim gözlərimi bağladı, vadinin belə bədbəxt gününü və tamar olmasını görmürəm. Bu vadini üç əsr mənim nəslim idarə etmişdir...

[Журнал посольства в Персию генерала А.П.Ермолова. Чтение в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском Университета. Апрель-Июнь, кн.2, М., 1863,с. 180-181]

Kəlbəli xanın İran tabeliyində olmasına baxmayaraq Yermolovla görüşü siyasi cəhətdən müstəqilliyi kimi qiymətləndirilir.

Elçilik **mayın 19-da** Təbrizə çatdı. Yermolov və bbas Mirzə arasında ilk görüşün təşkili barədə danışıqlar başladı. **Mirzə Bozorg** İngiltərə və Fransa

tərəfindən də mələ olunan İran qaydalarına görə onun vəliəhdlə çəkməkdə deyil, qırmızı corabda görüşməli olduğunu bildirdi.

**Mirzə Bozorg Fərəhani** – Abbas Mirzənin valiliyi dövründə Azərbaycanın qaimməqamı olmuşdur. Abbas Mirzənin fəaliyyətində rolu yüksək qiymətləndirilir. Sonralar qaimməqam vəzifəsini oğlu Mirzə Əbülqasım Fərəhani yerinə yetirmişdi.

[**Nasir Nəcmi**. Abbas Mirzə, s. 6-8].

Yermolov bu təklifi rədd etdi. “Corab diplomatiyasının” pozulması danışıqların qarşılıqlı etimad şəraitində keçirilməsinə ciddi zərbə vurdu. Abbas Mirzə Yermolovu adətən olduğu kimi xalısı üzərində oturmuş halda yox, ayaq üstə qarşıladı.

Yermilov Təbriz görüşündə torpaq güzəşt edilməyəcəyini açıqca bildirdi, bunun müqabilində 1804-1813-cü illər müharibəsinin əsirlərin geri qaytarılmasında və Rəştdə rus konsulluğunun açılmasında heç bir nailiyyət əldə edə bilmədi.

Ümid Şahla görüşə qalırdı...

Fətəli Şahla görüş onun yay iqamətgahında – Sultaniyyədə oldu. Bu görüş də istənilən nəticəni vermədi.

Şah Yermolovu Şiri-Xurşid ordenilə təltif edərək görüşlərin başa çatdığını onun nəzərinə çatdırdı. Yermolov yenidən Təbrizə döndü.

Yermolov Təbrizdə hökumətin ona verdiyi təlimatı bir daha kobudcasına pozdu və şahın rəsmi vəliəhdinin Abbas Mirzə olmasına baxmayaraq Kirmanşah valisi **Məhəmməd Əli Mirzə** ilə gizli görüşdü. Elçinin bu cür düşmənçilik hərəkəti əbəs keçmədi. Məhəmməd Əli Mirzə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü...

Elçinin səhvini aradan qaldırmaq məqsədilə çar **1819-cu il 8 may** aktı ilə Abbas Mirzəni vəliəhd kimi tanıdığını elan etdi.

\*\*\*

XVIII yüzilin sonu – XIX yüzilin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan İranın siyasi mərkəzi oldu. Xarici dövlətlərin diplomatik missiyaları da Təbrizdə yerləşirdi. İngilius diplomatik missiyası 1816-cı ildən burada idi.

Bu vaxtlar İngiltərənin işlər vəkili **Henri Uillok** idi. Təbrizdə işlər vəkilinin qardaşı **Eduard**, mühəndis **Vilyam Montis**, həkim **Kormik** və b. çalışırdı.

Rusiya **1918-ci ildə** Təbrizdə diplomatik misiyasını təsis etdi. Missiya həm Xarici işlər kollegiyasının Asiya departamentinə, həm də Yermolova tabe idi. Rusiyanın işlər vəkili **Mazaroviç** təyin edildi.

**Mazaroviç Semyon (Simon) İvanoviç (?-1852)** - əslən venesiyalı olub, 1807-ci ildən Rusiyada diplomatik xidmətə başlamışdı, ixtisasca həkim idi, Yermolovun İran elçiliyində bu vəzifəni yerinə yetirirdi.

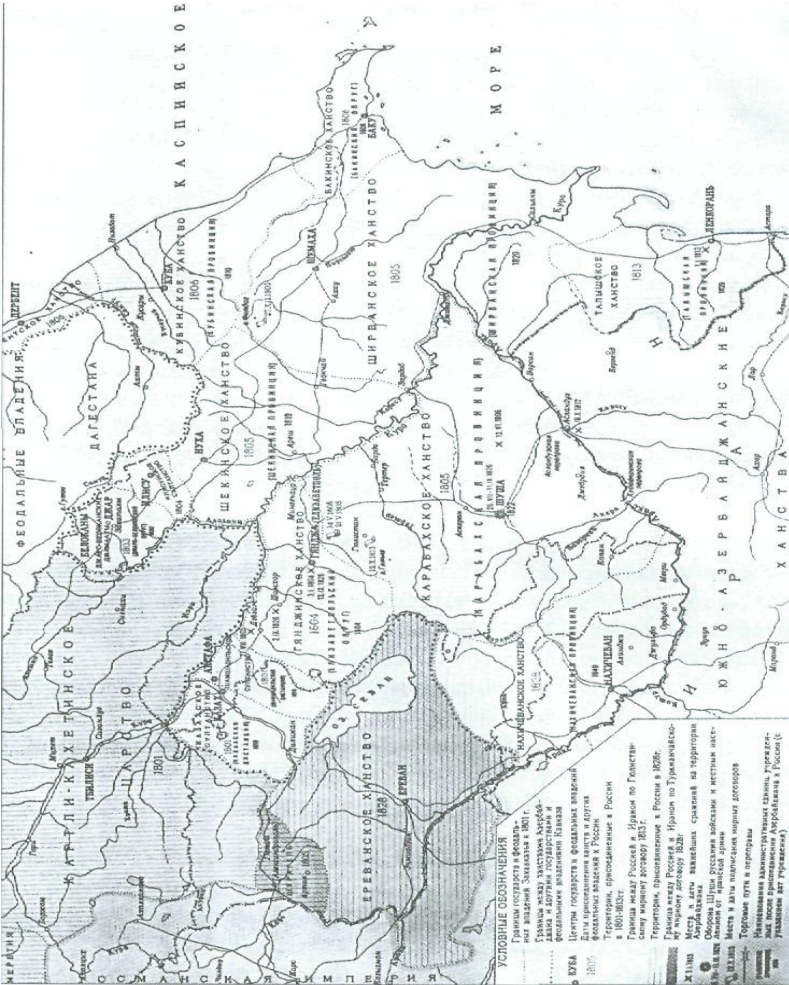
İranda həkimlərin diplomatik işə göndərilməsi ingilis ənənəsi idi və Rusiyada bu üsula əl atmışdı. Həkim – diplomatik şah hərəmxanasına asanlıqla daxil olur və hərəmlər vasitəsilə şahə təsir imkanı əldə edə bilirdi.

Missiyanın digər əməkdaşları **A.S.Qriboyedov**, **A.K.Amburger** və tərcüməçi **Ş.F.Bəylərov (Məlik Bəylərov)** idi.

**Qriboyedov Aleksandr Sergeyeviç** – nə qədər təcüblü olsa da anadan olduğu il dəqiq məlum deyildir. Daha çox, 1790 və 1795-ci illər xatırlanır. Hər il insanın həyat yolunu öyrənmək üçün bu beş ilin necə böyük rola malik olduğu heç bir şübhə doğurmur. Anadan olduğu il kimi digər həyat hadisələri də mürəkkəb, ziddiyyətli və mübahisəlidir. Bütün bunların müqəbilində onların birmənalı qiymətləndirilməsi cəhdi əsəbdir. Həyatının son onilliyinin Qafqazla bağlı dövrləri zamanı yazdığı əsərlər, yol qeydləri, rəsmi və qeyri-rəsmi yazışmalarından geniş istifadə olunmuş, lakin subyektiv yanaşmalar tədqiqatların əhəmiyyətini azaltmışdır. Demək olar ki, Qriboyedovun qələmindən çıxan bütün xidməti qeydlər, təsvirlər, düşüncələr yeganə həqiqət kimi qəbul edilmişdir. Qriboyedov isə xidməti qeydlərində daima öz rolunu şişirtmişdir. Onun rəisi Paskeviçin adından özü barədə qeyri-təvazökar məktublar tərtib etməsi elmi cəhətdən sübut olunmuşdur [**Эйделман Н.Я.** Быть может за хребтом Кавказа (Русская литература и общесмивенная мысль первой половины XIX в Кавказский контекст).М., 1990,с. 33-34]. Qafqaz xristianlarının böyük dostu, müsəlman xalqlarına münasibətdə isə Yermolovun, sonra isə Paskeviçin siyasətinin tərəfdarı olmuşdu.

Ədəbi yaradıcılığı da mübahisəli olmuş, bir əsərin – “Ağıldan bələ”nin müəllifi kimi tanınmışdır. Bu əsərin süjetini 1820-ci ildə Təbrizdə yuxuda görməsi haqqında fikir geniş yayılmışdır.

...1817-ci ilin iyununda Xarici işlər kollegiyasında xidmətə başlamış, sonra yeni təşkil olunmuş Təbhriz missiyasına təyin olunmuşdu. O, 1818-ci ilin payızında Tiflisə gəlmiş, burada Yermolov və onun ətrafı ilə tanış olmuşdu. Tiflisdə olarkən Yermolovun İran elçiliyi haqqında xatirələrinə qulaq asmış, ondan diplomatiyaya dair nəsihətlər almışdı. Bu nəsihətlər faciəli ölümünün səbəblərindən olmuşdu. Bu hadisə 1829-cu ilin fevralında baş vermişdi.



**Xəritə 2.** 1809–1817-ci illərdə Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatların gedişi Buxarest (1812) və Gülüstən (1813) müqavilələri üzrə sərhədlərlə  
 (Qaynaq: Аносов Н.С. Время Торماسова, Пулуччи и Ртищевой. 1809-1817 годы. Под ред. ген-майора Потто. Тифлис, 1902.)

## 1818-1826-cı illər. Rusiyanın İran missiyası Təbriz

Missiya Təbrizə gələrək burada Abbas Mirzənin yanında akkreditə olunmuş, sonra şahə təqdim olunmaq üçün Tehrana yola düşmüşdü. **1819-cu ilin mart-iyul aylarında** Tehran səfərini başa vuran missiya Təbrizə dönmüş, Qriboyedov Yermolovla görüşmək məqsədilə **sentyabrda** Çeçenistana gəlmiş, diplomatik tapşırıqla yenidən Təbrizə qayıtmışdı.

...Rus missiyasının başlıca vəzifələrindən biri “rus batalyonu”-nun geri qaytarılması idi. 1804-1813-cü illər müharibəsi zamanı əsir düşmüş rus əsgərləri Təbrizə gətirilmiş, burada onlardan xüsusi batalyon yaradılmışdı.

Batalyona Borisoqleb polkunun vaxmistri **Samson Yakovleviç Makinsev** komandanlıq edirdi. Batalyonun döyüşçüləri “bahaderan” da adlandırılırdı.

Qriboyedov bahadırların qaytarılmasına xüsusi canfəşanlıqla girişmişdi. Abbas Mirzə ilə görüşdə də bu məsələni vurğulamışdı.

Qriboyedov əsirlərdən 70 nəfəri geri qaytarmağa nail olmuşdu. Lakin rus əsgərləri yalnız müharibə zamanı deyil, dinc dövrdə də fərarilik edirdi. Eduard Uillok **erməni Sadıq** vasitəsilə Qarabağdakı 42-ci yeger polkunun bəzi əsgərlərinin İrana qaçmasına nail olmuşdu. Bu fakt da Qriboyedovu qəzəbləndirmiş və naşılıq göstərərək ingilis missiyasına nota ilə müraciət etmiş, diplomatik dairələrdə narazılıq yaratmışdı.

Rus missiyası, xüsusilə Qriboyedov 1821-1823-cü illər İran-Türkiyə müharibəsinin baş verməsində mühüm rol oynadı. Qriboyedov 1828-ci ildə yazırdı: “Хорошо бы его (Аббас Мирзу - **К.Ш.**) вооружать против турок... В 1821 году я это очень успешно произвел в действие и получил головомоюку от Нессельроде, хотя Ермолов вполне одобрил меня”. [Tərcüməsi: Yaxşı olardı ki, onu türklərə qarşı silahlandıraraq... Mən 1821 -ci ildə bunu uğurla həyata keçirdim. Yermolovun məni tamamilə bəyənməsinə baxmayaraq, Nesselrodedən qulaqbурması aldım].

Bu, diplomatik uğursuzluq kimi qiymətləndirildi. Nesselrodenin təşəbbüsü ilə Qriboyedov 1821-ci ildə Yermolovun dəftərxanasında xarici bölmə üzrə katib təyin edilərək Tiflisə dəyişdirildi...

İran -Türkiyə müharibəsi ingilis diplomatiyasının yaxından iştirakı ilə **1823-cü il iyulun 28-də** Ərzurum müqaviləsilə başa çatır.

\*\*\*

...Gülüstan müqaviləsində sərhədlərin ümumi şəkildə göstərilməsi müəyyən vaxtdan sonra onun dəqiqləşdirilməsini tələb edirdi. İran sərhədlərin dəyişdirilməsinə ümid etdiyindən bir müddət bu məsələyə qayıtmadı. Rusiyanın İrana güzəştə getməyəcəyinin aydın olması və Gülüstan müqaviləsinin mətninin mətbuatda nəşri ilə sərhəd problemi ortaya çıxdı. İlk dəfə **1818**, ikinci dəfə **1821-ci ildə** onun həllinə cəhd edildi. Bu və **1823-cü ildəki** növbəti cəhd uğursuz oldu. Rusiya Şimali Talış və Şoragəlin qaytarılması haqqında İranın tələbinə məhəl qoymadı. Bu danışıqlarda tərcüməçi kimi **Bakıxanov** da iştirak edirdi.

**Bakıxanov Abbasqulu Ağa** - 1794-cü ildə anadan olmuşdur. 1820-ci ildə Yermolov tərəfindən tərcüməçi kimi xidmətə cəlb edilmişdir. Bu zamandan etibarən Qafqaz siyasətinin başlıca məsələlərinin, xüsusilə Rusiya-İran münasibətlərinə dair danışıqlar və sənədlər hazırlanmasında iştirak etmişdir. Qaraziədin, Dehğarğan və Türkmənçay danışıqlarında tərcüməçi olmuşdur. Deməli onun bu hadisələrdən kifayət qədər məlumatı olmuşdur. Təəssüflə bildirmək lazımdır ki, məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərini 1813-cü ilə qədər davam etdirmiş, bilavasitə şahidi olduğu hadisələri qələmə almamışdır. Beləliklə, Azərbaycan tarixi əvəzsiz şəhadətdən məhrum olmuşdur. Bəzən Bakıxanovun statusu nəzərə alınmadan onun guya hadisələrə təsir imkanı şişirdilir və ona qarşı haqsız tələblər irəli sürülür. Bu, real vəziyyəti əks etdirmədiyindən düzgün hesab edilə bilməz.

1847-ci ildə Vətəndən uzaqlarda 53 yaşında vəfat etmişdir.

**1824-cü ildə** yeni danışıqlar başladı. Abbas Mirzə Təbriz bəylərbəyi **Fətəli xan**ı Tiflisə, Yermolovun yanına göndərdi. Yermolov güzəştə getməyəcəyini bildirdi. Elçinin geri dönməkdən başqa əlacı qalmadı.

Fətəli xan danışıqları davam etdirmək məqsədilə **1825-ci ilin əvvəllərində** ikinci dəfə Tiflisə döndü. Qərargah rəisi **Velyaminovla** martın 28-də müqavilə imzalandı. Lakin vəliəhd bu müqaviləni ratifikasiya etməkdən imtina etdi. Vəziyyəti belə görən Rusiyanın işlər vəkili Mazaroviç Sultaniyyəyə, şahın yanına getdi. Abbas Mirzə də onu təqib etməli oldu.

Şah işdən həli olub, Tiflisə nümayəndə göndərməyi qərara aldı. Mazaroviç də onunla birgə Tiflisə getməli idi. Onlar **iyulun əvvəllərində** Təbrizə gəldilər. Mazaroviç Abbas Mirzənin nümayəndəsini gözləmədən yola düşdü. O, bu vaxtlar Yekaterinoqradda olan Yermolovla görüşdü və yaranmış vəziyyət barədə məlumat verdi. Bundan sonra Yermolov Abbas Mirzənin **noyabrda** Tiflisə gələn nümayəndəsilə görüşməkdən imtina etdi.

Rusiya və İran nümayəndələri arasındakı uğursuz danışıqlar sərhəddə hərbi gərginlik və konfliktlərlə müşahidə olunurdu. Mühəribə təhlükəsi yaxınlaşırdı...

Belə bir şəraitdə Rusiyada vəziyyət dəyişdi. Çar I Aleksandr **noyabrın 19-da** Taqanroqda qəflətən öldü. Qardaşı **Konstantin** çar olmaqdan imtina etdi, çarsızlıq dövrü başlandı. Yeni çar **I Nikolaya** andiçmə mərasimi **dekabrın 14-nə**

təyin olundu... Həmin gün isə rejimin dayağı hesab olunan hərbiçi zadəganlar üsyan qaldırdılar.

**Nikolay Pavloviç; I Nikolay (1796-1855)** - I Aleksandrın ölümündən sonra hakimiyyətə Konstantin Pavloviç gəlməli idi. Lakin o, hakimiyyətdən imtina etdi. Belə bir şəraitdə çarlıq Nikolaya keçdi (1825-1855). 1826-1828-ci illər rus-İran və 1828-1829-cu illər rus-türk müharibələri onun dövründə baş verdi. Türkmənçay müqaviləsinin mətnini Peretburqa gətirən Qriboyedov çarla görüşmüşdü. I Nikolay 1853-1856-cı illər Krım müharibəsində Rusiyanın məğlubiyyətinin əsas günahkarlarından hesab olunur. Belə bir fikir var ki, ruhi və mənəvi sarsıntıya dözə bilməyib intihar etmişdir.

## **1825-ci il 14 dekabr. Peterburq**

**Markiz de-Küstin:** - ... Burada mənim hekayət etmək istədiyimi, görüşlərimizdən birində mənə şəxsən imperator məlumat vermişdi.

**Markiz de-Küstin** - 1790-cı il martın 18-də anadan olmuşdur. Babası və atası Robespyer (1758-1794) gilyotininin qurbanlarından idi.

Küstin 1830-cu illərdə siyasətçi və yazıçı kimi məşhurlaşmışdı. Rusiyaya da səyahət etmiş, “Rusiya 1839-cu ildə” kitabını yazmış, Rusiya gerçəkliyi haqqında obyektiv fikrə gəlmişdi.

Nikolayın taxta çıxdığı gün qvardiya qiyama qalxır. İmperator və imperatriçə orduda üsyan haqqında ilk xəbərdəcə təkcə saray kilsəsinə yola düşür və orada, mehriban pilləsində diz çökərək, əgər qiyamçılar üzərində təntənəyə nail ola bilməyəcəklərsə, taxt-tacda öləcəklərinə allah qarşısında and içiblər. İmperator mitropolitin əsgərləri sakitləşdirmək cəhdlərinin əbəs olduğunu artıq bildiyinə görə təhlükəni ciddi hesab edirdi: Rusiyada mənəvi hakimiyyətin sakitləşdirmək gücündə olmadığı həyəcan ciddi hesab olunur.

İmperator özünü xaçlı bayraqla örtərək zühuru və sifətinin sakit, enerjili ifadəsilə qiyamçıları tabe edəcəyini nəzərə alaraq ora yollandı. O özü bu səhnəni mənə söyləyib, lakin təəssüf ki, mən söhbətimizin gözlənilməz şəkil almasına görə həyəcanlandığımdan hekayətin əvvəlini unutmuşam. Mən onu o andan bərpa edəcəyəm ki, yaddaşımda aydın saxlanılmışdır.

- Hökmdar, siz gücünüzü etibarlı qaynaqdan alırdınız.
- Mən nə edəcəyimi və deyəcəyimi bilmirdim; mən yalnız ali təlqinə əməl edirdim.
- Belə təlqinə malik olmaq üçün ona layiq olmaq lazımdır.
- Mən fəvqəltəbii heç nə etmədim. Mən əsgərlərə yalnız bunu dedim: “Öz sıralarınıza qayıdın!” və polku dolanaraq qışqırdım “Diz çökün!” Hamı tabe oldu. Məni bir neçə an bunadək ölüm haqqında fikirlə barışmağım güclü etdi. Mən

müvəffəqiyyətə şad oldum, lakin onunla fəxr etmirəm, ona görə ki, onda mənim xidmətim yoxdur.

İmperatorun bu müasir faciəni hekayət etmək üçün istifadə etdiyi nəcib ifadə belə idi.

[**Маркиз де Кюстин**. Николаевская Россия. М.: Терра, 1990, с. 99,].

Üsyan yatırıldı. Üsyançılardan 600 nəfər istintaqa cəlb olundu. Dekabristlər üzərində amansız divan başlandı. Çar istintaq komissiyasının işində fəal iştirak edir, bəzən dindirmələri özü aparır, yeni-yeni suallar qoyurdu. Dekabristlərdən beş nəfər - **Pestel, Rıleyev, Muravyov-Apostol, Bestujev-Ryumin və Kaxovski 1826-cı il iyulun 13-də** Petropavlovsk qalasında edam olundu, 121 nəfər Sibirə katorqoya, sıraviliyə endirilənlər Qafqaza sürgünə göndərildi.

İstintaqın ilk dövrlərindən üsyan izlərinin Əlahiddə Qafqaz korpusuna gedib-getməməsi də araşdırılmağa başladı. Qriboyedov dekabristlərin işi üzrə **1826-cı il yanvarın 22-də** Qroznıda həbs olunaraq Peterburqa aparıldı, günahı sübuta yetmədiyindən iyulun 2-də azad edildi...

\*\*\*

I Nikolay hakimiyyətə gəldikdən sonra istər daxili, istərsə də beynəlxalq vəziyyətinin mürəkkəbliyini əsas götürərək İranla sülhü qorumağa, vaxt qazanmağa çalışırdı. O, bu barədə **1826-cı ilin yanvarında** Yermolova yazırdı. Ona inanmadığından elə həmin dövrdə **knyaz Mənşikovun** başçılığı ilə trana elçilik göndərməyi qərara aldı.

**Mənşikov Aleksandr Sergeyeviç - 1787-ci ildə** anadan olmuşdur. I Nikolayın yaxın adamlarından olmuşdur. İran elçiliyinə rəhbərlik etmiş, bu zaman diplomatik uğursuzluğa düşər olmuş, rus-İran müharibəsinin başlanmasını sürətləndirmişdi. Müharibənin başlanmasına görə o, düşmən dövlətin elçisinə çevrilmiş, çox çətinliklərdən sonra sağ-salamat geri dönə bilmişdi.

1853-1856-cı illər Krım müharibəsində baş komandan kimi də fərasətsizliyini göstərmişdi.

1869-cu ildə 82 yaşında ölmüşdür.

## 1826-cı il yanvar-iyul. A.S.Menşikovun elçiliyi: Tiflis-Təbriz-Sultaniyyə

Elçiliyin rəsmi vəzifəsi yeni çarın taxta çıxması haqqında qonşu dövlətə məlumat vermək, I Nikolayın məktubunu şahə çatdırmaq, son vaxtlar gərginləşən sərhəd məsələsinə dair müqavilə bağlamaq idi. Bununla birgə Qafqazda gizli cəmiyyət olub-olmaması da müəyyənləşdirilməli idi.

Menşikov Tiflisdə axırcı məsələ haqqında tapşırıqları yerinə yetirmək üçün tədbirlər gördü və Təbrizə yola düşdü.

Abbas Mirzə ilə Təbriz danışıqları heç bir nəticə vermədi. Rus elçisi şahla görüşə getdi.

Şah bu zaman Tehrandan Sultaniyyəyə köçmüşdü. Menşikovun elçiliyi **iyulun 1-də** Yermolovun missiyasından fərqli olaraq təntənə ilə deyil, adi diplomatik etiketlə qəbul olundu...

**F.Bartolomey:-** Şah müharibə ərafəsində rus missiyasını şən-şövkətlə qəbul etmək istəmədi, lakin diplomatik etiket normalarına əməl etməyə hazırlaşdı ki, ruslara öz planını açmasın və Nikolayın ona göndərdiyi büllur çarpayı və digər hədiyyələrdən məhrum olmasın.

**Bartolomey F.** - A.S.Menşikovun elçiliyinin üzvü olmuşdur.

Menşikov audensiya zamanı şahın, çarın fəxri fərmanını öz əli ilə alması barədə razılığa gəldi. Lakin qəbul zamanı Menşikov fəxri fərmanı şahə vermək istəyən vaxt şah əllərini yanına salaraq dayandı və fəxri fərmanı almadı. Knyaz əlindəki məktubu uzatdı və demək olar ki, şahın saqqalına toxunaraq məktubu onun dizi üstünə qoymaq istəyirdi ki, nazirlərdən biri yaxınlaşdı və şahın göbəyi səviyyəsində fərmanı qarıb aldı.

[**Бартоломей Ф.Ф.** Посольство князя Меншикова в Персию в 1826 г. // Русская старина, апрель-май, 1904]

Dekabristlər üsyanı haqqında xəbər dünyanın müxtəlif yerləri kimi tezliklə İrana da çatdı. Bu xəbəri dekabristlər üsyanı zamanı Peterburqda olmuş ingilis diplomatı **Şilan** çatdırmışdı...

Şah hökuməti bu hadisələrin hansı dəyişikliklər yaradacağını, onun İrana münasibətinin necə dəyişməsinə izləməli oldu. Lakin I Nikolayın hakimiyyətə gəlməsi İrana dair siyasətdə yenilik yaratmadı. Menşikovun elçiliyi bu gümanı doğrultdu. Rusiya ilə müharibə gündəliyə çıxdı. I Nikolayın elçisinin Sultaniyyədə ilk qəbulundan sonra gizli müşavirə keçirildi.

## 1826-cı ü iyul. Gizli müşavirə. Sultaniyyə

Burada şah, vəliəhd Abbas Mirzə, baş nazir **Allahyar xan** və başqa dövlət adamları ilə birgə ingilis diplomatı **Uillok** da iştirak edirdi. Gizli müşavirədə Rusiya ilə müharibə məsələsi müzakirə olundu...

Menşikovun missiyası ilə gizli şuranın eyni vaxta düşməsi təsadüfi deyildi. Elçilik ələ keçirilən torpaqların azad edilməsi və ya torpaq güzəşt edilməsi haqqında Rusiyanın vədlərinin həqiqətdən uzaq olduğunu, diplomatik addımların vaxt qazanmağa xidmətini bir daha sübut etdi.

Menşikovun şah tərəfindən ikinci qəbulu rus diplomatiyasının İranda yeni məğlubiyyəti oldu. Elçi sərhəd məsələsinin müzakirəsində geniş səlahiyyətləri olmadığından gileyləndikdə, Rusiya xarici siyasət idarəsinin ona belə səlahiyyət verildiyini təsdiq edən məktubu onun nəzərinə çatdırıldı, ikibaşlı oyun ifşa olundu.

Şah bütün bunlardan sonra Menşikovla danışıqları davam etdirməyi lazım bilmədi. Bütün xarici elçilərin qəbulu zamanı olduğu kimi Menşikov Şiri-Xurşid ordeni ilə təltif olunmadan Sultaniyyəni tərk etdi.

Menşikov yolda ikən rus-İran müharibəsi başladı...

**Fətəli şahın Təbriz müctəhidi Mirzə Əhmədə müraciətindən:** - İranın bütün ilahiyatçıları birləşmiş qüvvələrilə öz ciddi cəhdlərini sərf edir, hazırda səfərdə olan qalib şah qoşunları isə tez bir zamanda özü ilə Rusiya ölkəsini bəzəyəcəkdir.

[AKAK, m. VII, док. №631]

## 1826-cı il iyul. Tiflis

A.P.Yermolov: - Mən on bir aylıq ayrılıqdan sonra iyulun 2-də Tiflisə qayıtdım.

General-mayor knyaz Menşikov Təbrizdə idi, onun son depeşaları (təcili diplomatik məlumat - **K.Ş.**) oradan göndərilmişdi, burada bildirilirdi ki, şahın dəvətilə Sultaniyyəyə yola düşür, Abbas Mirzə tərəfindən iltifatla qəbul olunub.

Sərhədin hər yerində tamamilə sakitlik idi və farslar (burada İran nəzərdə tutulur - **K.Ş.**) tərəfindən, hər halda knyaz Menşikovun imperatorun dostluq əlaqələrini daha da möhkəmləndirmək arzusunu bildirməklə orada olduğu müddətdə, imperatorun Abbas Mirzəyə şəxsən öz əli ilə yazdığı olduqca iltifatlı məktub göndərdiyi vaxtda heç bir düşmənçilik hərəkəti gözləmək mümkün deyildi. Şaha hədiyyə olaraq Həştərxan vasitəsilə, müvəqqəti işlər vəkili Mazaroviçlə çatdırılan arzusuna görə hazırlanmış, gümüş çərçivəli təmtəraqlı büllur çarpayı

göndərilmişdir. İrəvan sərdarı müəyyən sayda qoşunlaq irəvan tərəfdən Mirak yaxınlığında durmuşdu.

Mənim olmadığım müddətdə Abbas Mirzə bizim qoşunlarımızın Göyçə gölü yaxınlığındakı Balıqçay postunu tutmasından general-leytenant Velyaminova şikayət etmişdi. Mənim əmrimlə cavab verildi ki, mən Balıqçay yerinin İrana məxsus olduğunu etiraf edirəm və bunu mübahisə etmirəm, lakin o, farsların Qarabağ xanlığında Çügündür çayından Kəpənək çayadək məskunlaşmış torpaqların böyük sahəsini hakimiyyətində saxladığına görə tutulmuşdu və bizim həmin torpaqları tərk etməyimiz və ya bizim güzəştlərmiz əvəzində onu alacağımızı hüdüdləndirmə haqqında işin başa çatması həll etməli idi.

General-leytenant Velyaminov İrəvan xanlığının sərhədində dfağıldılmış Mirak kəndinin yaxınlığında böyük olmayan istehkam tikilməsini əmr etmişdi., lakin işlər knyaz Menşikov hələ Təbrizə gedərkən Abbas Mirzənin ona xahişinə görə dayandırılmışdı. O, hələ farsları tanımır və onu inandırmaq olardı ki, o, (Abbas Mirzə - **K.Ş.**) əlverişli olanı etməsə, onun tərəfindən pis qarşılanar və hətta onu qəbul etməkdən imtina edə bilər. Knyaz Menşikov yanındakı polkovnik Bartolomeyi göndərərək Mirak istehkamını tərk etməyi general Velyaminova inandırır.

Mən sərhədi gözdən keçirmək niyyətində idim ki, qəflətən ayın 19-da artilleriya podpolkovniki Fligenin Qarakilsədən raportunu aldım ki, İrəvan sərdarı böyük qüvvə ilə bizi Mirak kəndindəki postunda hücum etmiş və elə həmin vaxtda Gömrü istehkamından çox da uzaq olmayan Kiçik Qarakilsə kəndi tələf edilmiş və Böyük Qarakilsədən 18 verstdəki Həmzəçəmən çayı ətrafında otarılan Tiflis piyada polkuna məxsus xəzinə sürüsü aparılmışdı. Sərhəddəki qoşunların komandanı Mirak postunda olan polkovnik knyaz Sevarsemidzev haqqında heç bir məlumat yox idi və polkovnik o üzrə başçı qalmışdı. Bu hadisədən əvvəlcədən düşünülmüş sülhün bizim nazirliyin başa düşdüyü kimi heç də İrəvan sərdarının özbaşına hərəkətilə pozulmaması aşkar oldu.

Beləliklə, həmin vaxtdan İranla müharibə başlanır!

[Записки Алексея Петровича Ермолова во время управления Грузией  
// Записки А.П.Ермолова 1798-1826. М., 1991. С. 428-429]

\*\*\*

İranın başlıca məqsədi Tiflisi tutmaq, rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmaq və Terekdən o tərəfə qovmaq idi. Döyüş istiqamətləri bu planın həyata keçirilməsinə əsaslanırdı.

Rus qoşunlarının başlıca əməliyyat istiqaməti Təbrizə yönəlmişdi.

Qüvvələr nisbəti İranın tərəfində idi. Əlahiddə Qafqaz korpusunun zərbə qüvvəsi çox da güclü deyildi.

Müharibənin başlanğıc dövrü Rusiya üçün uğursuz oldu.

## 1826-cı il iyul. Rusiya-İran sərhədi

**Mirzə Adıgözəl bəy:** - Qızılbaşlar gəlib Araz çayından keçdikləri zaman çayda çimən bir neçə qazağı (kazak) öldürdülər.

**Mirzə Adıgözəl bəy** –Təxminən 1770-ci illərin sonu və y 80-cı illərin əvvəllərində anadan olmuşdur. 1826-1828-ci illər rus-İran müharibəsi ərəfəsində sərhəd mühafizə xidmətində çalışmışdır, 1845-ci ildə Qarabağnamə adlı əsər yazmışdır.

Qarabağlıların məsləhət və məşvərətilə, oradan Gorusdakı batalyon üzərinə yeridilər. Batalyona da hökm olunmuşdu ki, durmadan və ləngimədən təcili surətdə Qalaya (Şuşaya) hərəkət etsinlər. O zaman naib (mənsəbində) olan poruçik Səfərli bəy də bələdçi idi. Yol ilə gedərkən Korunzor yaxınlığında (qızılbaş) qoşununa rast gəldilər. Orada müharibə oldu. Günəş hərəkətindən qoşuna bərk susuzluq üz verdi. Özlərini Həkəri çayına yetirməyə çalışırdılar. Kapitan Hacı Ağalar bəy (əhvalatdan) xəbərdar oldu. Bir neçə nəfər bəyzadə ilə əlbir olaraq kürdlərin piyada və süvarisini topladı. Gəlib çayın bu tərəfini kəsdi. Soldatlara hər iki tərəfdən keçməyə macal vermədilər. Bəzisini ilk lıqlıncdan keçirdilər, bəzisini də əsirlik kəməndinə saldılar. Kimsə nicat tapa bilmədi. Heç kəsin qaçıb qurtarmasına macalı olmadı. Sonra, bu əsirləri götürüb Korunzora Hacı Ağalar bəyə qonaq getdilər. Oradan bir fəthnamə yazıb polkovnik Nazimkanı və mayor Kovalenskini, sair zabitlər və əsir edilən soldatlara Fətəli şahın hüzuruna göndərdilər. O zaman şah qoşunu ilə birlikdə Ərdəbildə idi. Qarabağlı Mehdiqulu xan və sərdar Əmir xan Naxçıvandan yola düşüb gəldilər. Korunzorda şahzadəyə yetişdilər. Səhər vaxtı keçərək Mehdiqulu xanı dağlıq yerlərdən, kürd obaları içindən yola saldılar. Şahzadə çanaqçıda olan rus qoşununu ləğv etmək üçün oraya getməyi qərara aldı.

Araz kənarında kazaklar (kazak) öldürüldüyü zaman Mehdiqulu xanın Vərəndə mahalında sakin olan qardaşı Süleyman bəy, sair əqrabası ilə dönüklük və xəyanət etdi. Bu zaman pol komandiri general Reutt cəld tərənib qoşunu Qalaya (Şuşaya) daxil etdi.

...Şahzadə oradan Gorus yolu ilə Çanaqçıya getmək fikrində idi. Bu əhvalatı eşidib Qalaya tərəf hərəkət etdi. Bir mənzil qalmış yürüşə başladı. Qalanın bir güllə mənzilliyinə, hətta barısı və hasarı altında yetişmiş olduğu halda, yenə məqsədinə çatmayıb geri qayıtdı; çünki polkovnik və komendantın möhkəm tədbirləri onu naümid edib, (geri) qayıtmağa məcbur etdi...

[**Mirzə Adıgözəl bəy.** Qarabağnam // Qarabağnamələr, Birinci kitab.  
Bakı: Yazıçı, 1989, s. 78-81]

**1826-cı il avqustun sonunda** gürcü şahzadəsi **Aleksandrın** başçılığı altında İran qoşunları Şəmkir altında məskən saldı. Sonra Abbas Mirzənin oğlu Məmməd Mirzə də yeni qüvvələrlə gəldi və Şəmkiri tutdu...

**Aleksandr İraklieviç** (1778-1838) – Kartli – Kaxet çarı II iraklinin (1720-1798) oğlu, şahzadə. Gürcüstanın Rusiyadan ayrılması uğrunda mübarizə aparmışdır. 1826-1828-ci illər rus-İran müharibəsi dövründə İran qoşunlarının 23 minlik ordusunun komandanı kimi Tiflis üzərinə yürüşdə iştirak etmişdir.

İran qoşunlarının hücumu ilə birlikdə Azərbaycanın şimalında Rusiya əleyhinə üsyanlar başlandı.

## **1826-cı il iyul.** **“Ümummüsəlman” üsyanı** **Qarabağ, Talış, Şirvan, Şəki, Gəncə**

**Mirzə Adıgözəl bəy:** ... Şəhərdən (Şuşa – **K.Ş.**) başqa Qarabağ əhalisi, bütün bəylər, sultanlar və məliklər xanın yanına və Nayübüssəltənin hüzuruna gedib, əmr və nəhyini yerinə yetirdilər. Gözəl xələtlər aldılar və bollu nemətlərlə başı uca oldular. Qızılbaş və qarabağ qoşunlarını götürüb şəhəriüzük qaşı kimi ortaya aldılar.

Bu zaman rus qoşunu **Talış vilayətindən** (burada və sonra qara kursiv mənimdir – **K.Ş.**) çıxdığı üçün Talış xanları itaət boyunduruğunu öz boyunlarından atdılar. Talış hakimi Mir Həsən xan öz qardaşlarını buraya, şahzadənin hüzuruna göndərmişdi. **Şirvanlı Mustafa xan** da Şirvana getdi. .. Rus qoşunu ilə dəfələrlə müharibə etdi. Axırda ruslar Şirvan kəndlərində olan əsgər və tərəfdarlarını toplayıb Quba tərəfinə getdilər. Mustafa xan da müstəqil olaraq xanlıq taxtına təkyə etdi və köhnə Şamaxıda oturdu. Şəkidəki rus bölükləri də Şəkini boşaldıb Tiflisə getdilər. Səlim xanın oğlu Hüseyn xan da gedib Şəkidə xanlıq taxtında müstəqil oldu. Zurnabadda olan qoşun gəncəlilərdən xahiş etdi ki, onlara izn versinlər **Gəncədən** keçib Tiflisə getsinlər. Gəncə əhalisi əhvalatdan xəbər tutan kimi onlara mane oldu. Knyaz Səvirzə mirzə (Savarsamidze) Pənbək və Şoragildən çıxdıqdan sonra Hüseyn xan və Həsən xan **İrəvan** tərəfindən gəlib Rusiya hökumətinə aid dam-daşı yıxıb od vurdular və oralara yiyələndilər...

[**Mirzə Adıgözəl bəy.** Qarabağnamə, s. 80-82]

\*\*\*

Şuşanın 48 günlük mühasirəsi rus-İran müharibəsinin gedişinə əsaslı təsir göstərdi. Abbas Mirzə hücumu sürətlə davam etdirərək dağınıq rus qoşun dəstələrini məhv etmək əvəzinə böyük qüvvə ilə mühasirəni davam etdirdi.

Çar vəziyyətdən çıxış üçün tədbirlər görməyə vaxt qazandı, etibarlı adamı kimi **Paskeviçin** Qafqaza göndərilməsini qərara aldı .

**Paskeviç İvan Fyodoroviç** – 1782-ci ildə anadan olmuşdur. Çar I Nikolay vaxtilə onun yanında hərbi xidmətdə olmuş, onların arasında bir-birinə etimad əmələ gəlmişdi. I Nikolay Paskeviçi ata-komandır adlandırdı. Ona görə də Qafqaza məhz Paskeviçin göndərilməsi təsadüfi deyildi. O, 1827-1831-ci illərdə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı oldu. 1826-1828-ci illər rus-İran və 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsində qalib gəldi.

1856-cı ildə 74 yaşında ölmüşdür.

## 1826-cı il avqust. Moskva

**İ.F.Paskeviç:** - 1826-cı ilin avqust ayında Moskvada axşam general-adyutant baron **Dibiçdən** məktub alıram ki, hökmdar imperator sabahısı gün mənə görməyə arzulayıram və o, Dibiç, əgər mənə əlverişlidirsə əvvəlcədən onun yanında olmağımı xahiş edir.

**Dibiç – Zabalkanski İvan İsanoviç** (1785-1831), 1813-1814-cü illərdə rus-prus qoşunları qərargahının rəisi olmuşdu. 1823-cü ildən Baş qərargah rəisi idi. 1827-ci ildə qraf titulu almışdı. Rus-türk müharibəsi (1828-1829-cu illər) müharibəsində baş komandan (1829-cu il) idi.

İşin nə yerdə olduğunu bilmədən Dibiçin yanına gedirəm, o, mənə deyir: “Hökmdar imperator Qafqaz korpusunun baş komandanı general Yermolovun məlumatını almışdır ki, farslar bizim Zaqafqaziya əyalətlərimizə soxulmuş, Lənkəranı tutmuş, 60000 nizami, 60000 qeyri-nizami və 80 doldurulmuş topla hərəkəti davam etdirir, onun isə onlara qarşı durmaq üçün kifayət qədər qüvvəsi yoxdur və əgər on aiki piyada və bir süvari diviziya yardım edilməsə diyarın əldə saxlanılmasına zəmanət vermir. Hökmdar istəyir ki, Siz Qafqaza, orduya komandanlıq etməyə gedəsiniz, çünki farsların qüvvəsi artmalıdır. Əlahəzrət bu məlumatdan sonra Yermolova inanmır”. Dibiç bununla əlavə etdi ki, məhrum imperator Aleksandr Pavloviç də narazı idi və onu geri çağırmaq və yerinə Rudzeviçi təyin etmək istəyirdi, çünki Yermolovun hərəkətləri azğımlaşmış, eyni zamanda ordu pozğunlaşmış, pis vəziyyətdədir, intizam itib, oğurluq adı hal alıb, adamlar neçə illərdi təmin olunmur və hər şeyə ehtiyac duyur, maddi hissə bərbadlaşmış və başqaları; nəhayət, o, həqiqətən orada qala bilməz. Mən cavab verdim: “Mən Qafqaza necə gedə bilərəm ki, Yermolov oradadır? Orada qüvvə yoxdursa mən nə edəcəyəm və işlərin pis vəziyyətinə nə kömək edəcəyəm? Həm də xəstəyəm və mənə məlum olan yerli iqlimə dözə bilmirəm”. Dibiç buna görə mənə dedi: “Hökmdar bunu istəyir və ümid edir ki, Siz imtina etməyəcəksiniz, yenə də, siz, sabah özünüz hökmdarın yanında olacaqsınız”. Sabahısı gün

hökmdarın hüzuruna gəlirəm. Biz ikilikdə idik. “Mən bilirəm, -Əlahəzrət mənə deyir, - Dibiç mənə hər şeyi danışıb. Sən Qafqaza getmək istəmirsən. Mən səndən xahiş edirəm, bunu mənim üçün edəsən”.

Mən Dibiçə söylədiyim həmin səbəbləri Əlahəzrət qarşısında təkrarladım və ona əlavə etdim ki, ən Yermolovun tabeçiliyində olacağam, buna görə heç bir sərəncam verə və icrasına cavab verə bilməyəcəm, onda hökmdar danışımağa başladı: “Doğurdanmı mən bu qədər bədbəxtəm ki, o zaman ki, tac qoyuram heç vaxtolmadığı kimi iranlılar mənim vilayətlərimi tutur? Doğurdanmı Rusiyanın onun ləyaqətini qoruya bilən adamları yoxdur? Qardaşım Aleksandr Pavloviç səni sevirdi və sənin haqqında danışırdı, onun kölgəsi bizim aramızdadır; onun adına səndən xahiş edirəm Rusiyanın xatirinə gedəsən, sən görürsən mənim yanımda 40-dək general var, mənə birinin adını çək ki, belə vacib tapşırığı etibar edim, kimsə tam arxalana bilim. Sən Yermolovla olan çətinliklərdən danışarsan: Mən ona fərman göndərirəm ki, səninlə məsləhətləşmədən heç nə etməsin, hərbi və mülki işlərə dair heç bir sərəncam verməsin, sənə isə mənimlə birgə fəaliyyətin haqqında, fərmanlarıma düşünlümüş müqavimət göstərildiyi halda onun əvvəz edilməsi haqqında xüsusi fərman verirəm”. Əlahəzrət bu fərmanı dərhal öz əlilə yazdı və mənə verdi, belə ki, Dibiç də onun haqqında bilmədi. Hökmdarın belə belə izahına qarşı çıxma bilmədim və təklifi qəbul etdim.

Belə görünür ki, Dibiç Yermolova etimadsızlıq göstərilməsindən şad olmuşdu və bu halda onun şübhəsiz ki, səfeh hərəkətlərindən daha da çox danışırdı.

Mənimlə Moskvada həтта adyutant belə yox idi. Əvvəllər, 2-si qrenader (seçmə əsgər – K.Ş.) diviziyasına komandanlıq etdiyim zaman tanıdığım, o vaxt Əlahəzrət imperatorun Baş qərargahında olan həmin diviziyanın baş adyutantu polkovnik Vikinskini növbətçi qərargah zabitliyinə iznini aldım və bilatəxir Tiflisə yola düşdüm, mənim ardımca da Vikinski gəldi, bu mənim yeganə adamım idi.

Yermolova köməkliyə təyin olunmağım haqqında fərman mənimlə eyni vaxtda ona göndərildi və o, Tiflisə gəlməyimdən bir gün qabaq onu aldı. Mən fərmanların alınması ilə eyni vaxtda gələ bilərdim, lakin dağlardan keçərkən qar qalaqlarına görə ləngidim.

[рассказ генерал- фельдмаршала князя Варшавского графа Паскевича – Эриванского (17 декабря 1847 г. при Туркуле, Реаде и Заблоцком// Архив АН СССР (Ленинград). Ф.100 – Н.Ф.Дубровина; **Дубровин Н.Ф.** История войн и владычества русских на Кавказе. Т. VI, СПб., 1888, с. 652-653; **Эйдельман Н.Я.** Быть может за хребтом Кавказа, с. 69-71)]

Peterburqdan Tiflisə çatmaq üçün Peterburq-Moskva (27 stansiya, 698 verst) – Voronej (21 stansiya, 498verst) – Stavropol (35 stansiya, 861 verst) – Yekaterinodar (11 stansiya. 250) – Tiflis(13 stansiya, 362 verst), cəmi 107 stansiya, 2670 verst yol qət etmək lazım idi. Bu yolun keçdiyi ərazilərdə vəziyyət necə idi? Yalnız bunu söyləmək kifayətdir ki, bu yolun beşdə birindən bir az

çoxunda gördükləri əsasında “Petrburqdan Moskvaya səyahət” (1790) adlı əsər yazan A.N.Radişşev (1749-1802) elə təqib və represiyalara məruz qalmışdır ki, 1802-ci ildə intihar etməli olmuşdu. Bəs qalan yerlərdə, xüsusilə yeni işğal olunmuş ölkələrdə nə baş verirdi? Bunu təsəvvür etmək o qədər çətin olmasın gərək!

## 1826-cı il sentyabr. Tiflis

**İ.F.Paskeviç:** - Tiflisə gələn kimi mən o saat general Yermolovun yanına gəldim. O dedi ki, təyinatımdan və gəlməyimdən olduqca məmnundur.

Sonrası gün polis məmuru yanıma gələrək söyləyir ki, general Yermolov o gün heç kimi qəbul etmir, üçüncü gün elə həmin məmur mənə elan etdi ki, baş komandan bu saatda qəbul edir. Müəyyən olunmuş saatda onun yanına gəlirəm. Məni böyük otağa – onun kabinetinə dəvət etdilər. Ortaya söykəncəyə oxşayaş böyük stol qoyulmuşdu. Bir tərəfdə epoletsiz qazak (kazak) xətt şapkasında, sürtukda general Yermolov, onun qarşısında general və adət üzrə danışıqlar və mühakimələr üçün onun yanına yığışan digər şəxslər oturmuşdu. Mən onun yanında ikinci şəxs gəlirəm. O deyir: “A, salam, İvan Fyodoroviç”, lakin heç kim mənə yer vermir və hətta mənim üçün stul da yoxdur. Bunun məni alçaltmaq fikri ilə edildiyini güman edərək mən kənardan stul götürdüm, onu özüm gətirdim, Yermolovun qənsərinə qoydum və oturdum. Gələnlərə baxıram: biri qılıncsız sürtukda, digəri epoletsiz, nəhayət, bir gənc veqerkadadır; bütün yeni gələnləri eynən məni kimi salamlayıram: “A, salam, İvan Kuzmiç, necəsiniz? Salam, Pyotr İvanoviç” və i.a. və hamı sonra oturur, belə ki, praporşik generala yer vermir. General Velyaminov, Zaqafqaziyaadakı qoşunların komandanı gəlir və heç kim ona yer vermir. O, utandığından özü stul gətirdi və mənim yanımda oturdu. Mən ondan soruşuram: “Bu İvan Kuzmiç kimdir? – Bu poruçik filankəsidir. – Bəs bu vengerkada olan? - Praporşik filankəsidir”.

Bu mənim üçün çox qəribə göründü.

[ААН, ф. 100, Оп. 1, №347, л.3 об. – 4; **Дубровин Н.Ф.** История войн и владычества русских на Кавказе, т. VI, с. 705-706; **Эйдельман Н.Я.** Быть может за хребтом Кафказа, с. 73-74]

## 1826-cı il avqust-sentyabr.

**D.Davidov:** - ...(1826-cı il) avqustun 28-də səhər tezdən piyadaları tərk edərək, 30 kazakın mühafizəsilə yortma yerləşlə irəlilədim.

**Denis Vasilyeviç Davidov** – 1784-cü ildə anadan olmuşdur. 1812-ci il Vətən müharibəsinin qəhrəmanlarından idi. Şair kimi də şöhrətlənmişdi.

...(Məscid redutunda) başqa tanışlarım arasında məndən daha əvvəl Moskvadan çıxan Qriboyedovu tapdım...

...Biz avqustun 29-da səhər tezdən Vladıqafqaza gəldik... Tiflisdən gələn polkovnikdən öyrəndim ki, qoşunlar onların təyin olunduğu birləşmə məntəqələrinə tələsir, Abbas Mirzə güclü ordu ilə (o zaman 100 minədək güman edilirdi) Yelizavetpolda, onun avanqardı isə Şamaxıdadır. Şuşa mühasirəyə alınmış, lakin polkovnik Reut öz polku ilə orada möhkəm dayanmış, İrəvan sərdarı Pəmbək və Şuragel əyalətlərini tutmuş, hücumlarını Tiflisdən 50 verstlikdə olan Kovşadək (?) genişləndirilib, Abbas Mirzəyə qarşı kinyaz Mədətov üç minlik, sərdara qarşı polkovnik knyaz Sevrimidzev Tiflis piyada polku ilə Lori yaxınlığındakı Cəlaləddin kəndindəki Kamennaya çayı ətrafında durmuş; Tiflisdə sakitlikdir və hər şeydə Yermolova arxalanaraq düşməndən zərrə qədər çəkinmirlər, Yermolov isə farsların qorxaqlığını bilərək hamıdan daha sakitdir və qoşunun toplanması ilə məşğuldür ki, hər şeyi bir dəfəyə qurtarsın və ləğv etsin...

...sentyabrın 3-də Tiflisə yola düşdük. Mən poçt arabasında. Riboyedov atla...

[Давыдов Д.В. Из Записок во время поездки 1826 году из Москвы в Грузию // А.С.Грибоедов в воспоминаниях современников. М.,1980]

**1826-cı il sentyabr ayının 3-də** Şəmkir döyüşündə ruslar qalib gəldi. Bu döyüşdə Yermolov və Paskeviç arasındakı ziddiyyətdən istifadə edən erməni general **Mədətov** deha çox canfəşanlıq etmişdi.

**Mədətov Valerian Qriqoreviç** (1782-1829) əslən erməni, Əlahiddə Qafqaz korpusunun general-leytenantı idi. Azərbaycanlılara qarşı düşmən mövqeyi ilə daha çox fərqlənirdi.

**Sentyabrın 4-də** Yelizavetpolu (Gəncə 1804-cü ildə işğaldan sonra belə adlandırılmışdır) tutdular, ayın 9-da rus korpusunun qüvvələri onlarla birləşdi. Abbas Mirzə vəziyyəti belə görərək Şuşanın mühasirəsindən əl çəkdi və Yelizavetpola irəlilədi. Yelizavetpol altında yeni döyüş baş verəcəyi aydın oldu. Paskeviç də sentyabrın 10-da qoşunla Yelizavetpola gəldi.

## 1826-cı il 13 sentyabr.

### Gəncə

Sentyabrın 13-də N.Gəncənin məqbərəsi yaxınlığındakı çöldə döyüş oldu. Məğlub olan İran qoşunları Araxa doğru çəkildi. Bu döyüşdən sonra İran hərbi nüfuzunu itirdi, müharibənin taleyi belə həll olundu.

Yelizavetpol qələbəsi üsyanların yatırılmasına səbəb yaratdı.

\*\*\*

Rus-İran müharibəsi ilə birgə Qafqazdakı rus komandanlığının Yermolov arasındakə “müharibə” aşkar şəkil almışdı. Paskeviç bir-birinin ardınca Peterburqa şikayət dolu raportlar göndərirdi. Nəhayət, çar Baş qərargah rəisi Dibiçi real vəziyyəti aydınlaşdırmaq, daha doğrusu Yermolovu vəzifəsindən kənarlaşdırmaq məqsədilə Qafqaza göndərir.

## **1826-cı il 9 dekabr. Tiflis**

**A.S.Qriboyedov – S.N.Beqiçev:** - mənim əziz dostum! Mənim burada güzəranım pisdir. Müharibəyə düşmədim: ona görə ki, Aleksey Petroviç də ora düşmədi. İndi isə başqa cür müharibədir. İki böyük general didişir, tabeçilikdə olanların “lələyi” uçur.

**Beqiçev Stepan nikitç** 1790-1852-ci illərdə yaşamışdır. Qriboyedovun yaxın dostu idi.

Aleksey Petroviçlə əvvəlçi dostluğumuz sərinləşmiş kimidir. Denis Vasilyeviç bunu bilir: mən ümumiyyətlə bunu hiss etdirmək istəmirəm, sən də özünü saxla. Amma bizim qoca keçmiş əsrin adamıdır. Ona təbiətdən verilmiş bütün üstünlüyə baxmayaraq, rəqib elə bir onun gözünə batır, bu ehtirasa meyllilikdən uzaqlaşma bilmir və bacarmır. Həmvətənlərin gözündə özünü əlverişli tərəfdən göstərmək imkanını əldən verdi, buna layiq olmayan düşməyə çox hörmət etdi. Ümumiyyətlə farslarla müharibə ən bədbəxt, ləng və zəhlətökəndir. Gözləyirik və baxırıq...

[Грибоедов А.С.Соч., с. 536]

## **1827-ci il fevral Tiflis**

İrənin müharibədəki məğlubiyyətləri sülh haqqında ilk danışıqlara səbəb oldu. Şah danışıqlar üçün elçisini İstanbul və Varşavadan keçməklə Peterburqa göndərdi. O, diplomatik dairələrdə görüşlər keçirərkən, digər elçi Mirzə Məhəmməd Əli 1827-ci ilin fevralında Tiflisə gəldi. Elçi barışıq imzalamalı, Yermolov və İrənin xarici işlər

Nazirinin görüşünü razılaşıdırmalı idi. Danışıqlar Tiflisdə aparıldı. Yermolov və Dibiç elçidən böyük ərazi güzəştləri və təzminat tələb etdilər. Elçi mart ayında geri qayıtdı.

1827-ci ilin mart ayında Yermolov-Paskeviç “müharibəsi” başa çatdı. Dibiç martın 6-da Yermolova töhmət elan etdi.

## 1827-ci il 6 mart Tiflis

**İ.İ.Dibiç – A.P.Yermolova:** - İmperator həzrətləri Sizin münasibətlərdən Əlahəzrətə çatan şaiyələrin əsaslı olmasını nəzərə alaraq zati-alinizə yerli xalqları itaətdə saxlamaq üçün Sizin özbaşına seçdiyiniz və Sizə elan edilmiş şahənə idarəsinin əksinə gedən tədbirlərin farsların bizim hüduqlarımızın ilk hücumundaca onların qəfləti həyəcanlarının açıq aşkar göstərdiyi kimi məqsədinə qətiyyənlə çatmadığını elan etməyi buyurmuşdur; şahənə hakimiyyətdən belə sui-istifadəyə görə mənə Əlahəzrət adından zati-alinizə ciddi töhmət elan etmək hökm olunmuşdur.

[Центральный государственный исторический архив Грузии (ЦГИАГ)  
ф.2, Оп.1, д. №1992; **Эйфельман Н.Я.** Быть может за хребтом Кавказа, с.80]

Yermolov **martın 12-də** vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Dibiç bu barədə rəsmi sənədi **martın 28-də** aldı və onu həmin gün yerinə yetirdi.

İngiltərə Gülistan müqaviləsinin bağlanmasında, Seperat aktın həyata keçirilməsində vasitəçilik etməyə nail olmuşdu. Bu müharibədə də vasitəçilik məsələsi yenidən ortaya çıxdı. İngiltərə bu missiyası ilə Rusiyanın yeni torpaqlar ələ keçirməsinə, Yaxın Şərqə mövqeyinin möhkənləndirilməsinə imkan vermək istəmirdi. İran İngiltərənin vasitəçiliyinə razı idi və ona nail olmaq üçün Londona xüsusi elçi göndərmişdi. Rusiya isə buna yol vermək istəmirdi. İngiltərənin xarici işlər naziri **Kanning** Rusiyanın mövqeyinə təsir göstərmək üçün Londondakı rus səfiri **Liven** ilə **1826-cı ilin sonunda** görüş keçirdi. Rusiyanın fikrinin qətiliyi aydın oldu. **1827-ci ilin yanvarındakı** görüşdə də irəliləyiş olmadı. Üçüncü görüş daha gərgin oldu və bilavasitə tərəflərin mövqeyinin aydınlaşdırılmasından irəli getmədi.

Liven Rusiya hökumətinin mövqeyinin bu məsələdə dəyişməz olduğunu bildirmək üçün hökuməti adından etimad notası təqdim etdi.

İngiltərə rəsmi şəkildə rus-İran danışıqlarında vasitəçiliyə nail ola bilməsə də diplomatik yollarla fəaliyyətini davam etdirirdi.

İlk sülh danışıqları ilə birgə hərbi əməliyyatlar davam etdirilirdi. O, iki istiqamətdə gedirdi. Rus qoşunlarının Qarabağ dəstəsi Xudafərin körpüsünü ələ keçirmək uğrunda döyüşürdü. Korpusun avanqardı Ağzıböyük keçidi vasitəsilə İrəvana gəldi.

**1827-ci il aprelin 20-də** Xudafərin körpüsü tutuldu. Əsas qüvvələr Üçkilseyə gələrək **aprelin 23-də** İrəvana doğru irəlilədi, 24-də ora çataraq şəhəri mühasirəyə aldı. İki aylıq müvəffəqiyyətsiz mühasirədən sonra rus qoşunları Naxçıvana getdi. **İyunun 26-da** Naxçıvan qalası tutuldu. Rus qoşunları böyük strateji əhəmiyyəti olan Abbasabad qalasına yaxınlaşdı. **İyulun 4-də** Abbas Mirzə

**İyulun 5-də** Cavanbulaq döyüşündə məğlub oldu. Abbas-Abadın taleyi taleyi mürəkkəbləşdi.

**Mirzə Adıgözəl bəy:** - O vaxt naxçıvanlı Ehsan xan Abbas-Abad qalasının mühafizi idi. Mənim orada olduğumu bilib yanıma bir qasid göndərdi. O mənə xəbər verdi: “Knyaza bildirin ki, bu tərəfə hərəkət etsin, buraya gələn kimi qalanı ona təslim edərəm”.

**Ehsan xan Kəngərli** – Kəlbəli xanın oğlu. Sonuncu Naxçıvanı xanı olmuşdur. Abbas-Abad qalasının təslim edilməsində xidmətə görə Naxçıvana hakim təyin edilmişdi. Rus ordusunun general-mayoru rütbəsi verilmişdi. Naibliyi dövründə quruculuq və abadlıq işləri ilə məşğul olmuşdu. 1840-ci ildən Naxçıvan süvari dəstəsinin başçısı olmuş, Krım müharibəsində iştirak etmişdi. “Müqəddəs Georgi” ordeni almışdı.

Bunlar da (məsələn) ətraflı surətdə müzakirə etdilər. Sərdarın izni olmadıqından cəsarət etməyib keyfiyyət sərdarın hüzuruna ərz etdilər. Özləri Qarabağa uca nəsilli sərdar bu xəbəri eşidən kimi İrəvandan əl çəkib Abbas-Abad tərəfinə hərəkət etdi. Bu xəbər Qızılbaş dövləti başçılarından qulağına çatdı. Qacar Məhəmmədin xanın neçə min nəfər qoşun, Bəxtiyari sərbazları və bir neçə nəfər xanla Abbas-Abad qalasına göndərdilər. Abbas-Abad qalasının ixtiyarı Ehsan xandan alındı. Sərdar əmrinə görə, əvvəl süvari qazaqlar (kazaklar), sonra da saldatlar Arazdan keçdilər. Düşmənlə müharibə etdilər, Abbas Mirzə basıldı.

[**Mirzə Adıgözəl.** Qarabağnamə, s. 85-86]

İyulun 7-də Abbas-Abad təslim oldu.

Rusiya Türkiyə ilə müharibə təhlükəsi artdığına görə danışıqların davam etdirilməsində fəaliyyətini canlandırdı.

**1827-ci il 24 aprel.**

**Peterburq**

**Nesselrode – Dibiçə (Sülh bağlanması şərtləri haqqında):** -Rusiya imperatoru müharibənin tezliklə kəsilməsində təkid edir, belə ki, Rusiyanın əldə etdiyi xeyir müharibənin davam etdirilməsilə bağlı olan xərcləri ödəmir... Əgər Rusiya pula görə müharibəni davam etdirəcəksə, onda Rusiyanın müharibəyə xərclədiyi məbləğ təklif olunan təzminatdan çox olacaq, davam etdikcə daha az nail olacaqdır... Müharibənin davam etdirilməsi Rusiya ilə rəqabət aparən dövlətin kinini o saat qızışdıracaq və onlar tərəfindən az və ya çox dərəcədə birbaşa müqavimətə bəhanə verəcək...

[ЦГИАЛ, ф. 1018, Оп.2, д. 158, л.1]

## 1827-ci il 24 may. Calaloğlu

**İ.F.Paskeviç – K.V.Nesselrodeyə:** - ...İran sarayı ilə sülh haqqında danışıqların açılacağı zaman gələcək neqosiator (lat. dilində neqotians – tacir, saziş sözündədir) təyin olunmuş cənab həqiqi stats müşavir **Obreskovun bura** gəldiyini bildirirəm.

**Obrezkov (Obreskov) Aleksandır Mixailoviç** (1790-1885) – diplomatik idi. Gülüstan müqaviləsi bağlanarkən Rtişşevin yol verdiyi səhvlərin növbəti dəfə təkrar olunması üçün Peterburqdan xüsusi olaraq göndərilmişdir. Lakin Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması üçün danışıqların aparılmasında əsas rol Qriboyedova verilir.

Bu məmurun Xarici İşlər Nazirliyində qazandığı reputasiyası, onun haqqında cənab aliniz tərifi rəyi bizim ilk tanışlığımızda ona tam etimad təlqin etdi. Mən şübhə etmirəm ki, o, işləri özü üçün və dövləti üçün faydalı olan şərtlə başa çatdıracaq.

C.Obreskov vasitəsilə Əlahəzrət imperatorun gələcəkdə imzalanacaq sülh haqqında reskriptini almaq səadətinə malik oldum. O isə mənə əlavə izahla İranla sülh və ticarət müqavilələrinin layihələrini verdi. İranla müvəkkillərilə bizim gələcək razılaşmalarımızda onlar rəhbərlik üçün qəbul edilməklə, mən cənab alinizə məlumat vermək istəyirəm ki, onları ən dəqiq mənadaqətiyyətlə icra etmək arzuma baxmayaraq. Həmişə görmək mümkün olmayan şərait və yerli təəssəürüfat mənə verilən təlimata qarşı bəzi ləğv etmə tələb edir.

[ЦГИАГ, ф.2, Оп.1, л. №1977, л.4-5; Эйдельман Н.Я. Быть Может за хребтом Кавказа, с. 87-88]

## 1827-ci il 20-25-ci iyul. Qaraziədin kəndi

**A.S.Qriboyedov İ.F.Paskeviçə məlumatından:** - mən zati alinizin əmri ilə iyul ayının 20-də Abbas-Abad qalasından iran düşərgəsinə yola düşdüm, həmin gün axşam düşməmiş ora çatdım; 7 saatlıq iti gedişlə, Arazdan 49 verstlik məsafədə olan Qaraziədin kəndində Abbas Mirzənin məni yanına çağırmasını gözləməli idim. Seyrək səpələnmiş alaçıqlar çoxsaylı qoşunun olduğunu göstərmirdi. Gecə Mirzə İsmayıl bu vaxtlar dağlarda sərinləyən və ancaq sonrakı gün Qaraziədinə və ya Çor vadisinə (12 kənddən ibarət bütöv dairə belə adlanır) enmək niyyətində olan Şahzadədən salamla yanına gəldi. Mənim alaçığıma, şübhəsiz nəzarət üçün, fəxri qarovul qoyulurdu; lakin hətta israfçılığa varmaqla bütün nəzakət şərtlərinə riayət olunur. 21-də (iyul), səhər Xoy tərəfdən, dağın

cənub ətkləri silahlı süvari və sərbazlarla doldu və tezliklə böyük məsafədə düşərgə salındı.

Günortadan bir saat keçmiş Abbas Mirzənin naib Eşik-ağası mənim dalımcə gəldi, mən camaat kütləsilə ora yollandım; Mirzə İsmayıl və Mirzə Saleh də mənimlə idi. Mən ilkin mərasim olmadan, o saat audensiyaya buraxıldım. Abbas Mirzə geniş alaçıqda tək idi; mənimlə onun yaxınlarından bir neçə nəfər də daxil olmuşdu.

İlk salam-kəlam və sizin səhhətiniz haqqında suallardan sonra, o mənim özümə əvvəllər Təbrizdə olduğumu və başqa şeyləri xatırlatdı. Sonra onun fikrincə indiki müharibənin əsas günahkarları olan general Yermolov, Mazareviç, Sevarimidzevdən uzun-uzadı və acı-acı şikayətlədi. Mən ona cavab verdim ki, sərhədlər haqqında mübahisələrə görə narazılıq qarşılıqlı idi, lakin Şahzadə özü bizim vilayətlərə girməsəydi heç zaman hərbi əməliyyatlara gətirib çıxarmazdı.

“Mənim və şahın elçilərini hökmdarın yanına buraxmırdılar, məktubları Peterburqa aparmırdılar, hətta açılmadan mənə geriyə göndərilmiş neçəsini knyaz Menşikova göstərdim, mənim sizin hökmdar qarşısında bəraətim üçün indi elə həmin şəkildə neçəsi məndə qalır”.

Mən ona Əbül-Həsən xanın iki dəfə Rusiyaya getməsini, Peterburqda olmuş Məmməd Həsən xan Əfşarı, Mirzə Salehi xatırlatdım ki, ədalətə əsaslanan hər hansı şikayəti onlar üçün göndərmişdi ki, o zaman yaranan narazılığı tez və həmişəlik aradan qaldırsın, buna baxmayaraq, kim bütün ili xəstə yatırsa, onun xəstəliyinin ilk səbəbini axtarmır, hazırkı müharibə kimi onu sağaltmağa cəhd edirdilər.

Danışıqlar bu məcrada saatdan çox davam etdi. Mən müharibədən qabaq olanları aydınlaşdırmıq barədə tapşırıq almadığımı, bunun mənim işim olmadığını deməyə məcbur oldum...

“Siz hamınız belə deyirsiniz: mənim işim deyil, məgər bu dünyada hakim yoxdur!”

“Ali-həzrət, Siz özünüz işlərinizdə özünüzü hakim etmiş və onu silahla həll etməyə üstünlük vermişsiniz. Sizin ağıl-kamalınızı, şücaətinizi, gücünüzü almadan yalnız birini qeyd etmək istəyirəm: Kim müharibəni birinci başlayır, heç zaman onun necə qurtaracağımı deyə bilməz”.

“Doğrudur”, - o dedi.

Mən davam etdim: “İran qoşunları keçən il bizim Qafqazın bu tərəf torpaqlarımıza qəflətən və olduqca uzaq nüfuz etdi. Biz hazırda İrəvan və Naxçıvan əyalətlərini keçərək Arazda olduq, Abbas-Abadi tutduq, mən oradan göndərilmişəm...”

“Tutduq! Aldıq! Abbas-abadi Sizə qorxaq arvad, arvaddan da betər kürəkənim təslim etdi”.

“Hər hansı qalaya qarşı bizim etdiklərimizi edin, o Ali-həzrətə tabe olar”.

“Xeyr. Siz divarlar yanında ölərsiniz, heç bir canlı salamat qalmaz; mənimkilər bunu edə bilməzdilər, yoxsa siz heç vaxst Abbas-Abadı tuta bilməzdiniz”.

“Hər necə olursa-olsun, işlərin indiki vəziyyətindən general sizdən sülh haqqında üç dəfə təklif alıb və sizin məlumatlarınızdan heç biri o şərtlərə uyğun olmadığından bizim tərəfimizdən hər hansı danışığa başlamayacaqlar. Hökmdarın idarəsi belədir. Bu hesabdən daha anlaşılmaqlıq olmaması üçün mən buraya göndərilmişəm. Bundan başqa Ali-həzrətə bildirmək istəyirəm ki, Sizin elçiləriniz bizimçilərlə uyğun gəlməyən digər növ təkliflərlə və ya müharibənin baiskarının kim olmasının müzakirəsi üçün gəlsələr, anlar nəinki qənaətləndirici cavab almayacaq, hətta baş komandan onları dinləmək hüququnu belə etiraf etməyəcəkdir. Ali-həzrətin dinləməy hazır olduğu şərtlərə gəldikdə, mən indi onları izah etmək şəraitindəyəm, mənim tapşırıgım da məhz bundan ibarətdir”.

“Dinləyirik, - dedi, - lakin məgər mütləq boğazından yapışaraq şərh etmək lazımdır, əvvəllər nə olmasa barədə mühakimə yürütmək olmaz?”

Burada o, yenidən Rusiya imperatorunun çox iltifatı sayəsində bizimlə sülh şəraitində yaşamaq naminə əvvəlki cəhdlərinin uğursuzluğundan söz açmağa başladı. Sərhəd rəislərini, öz sərdarı və onun qardaşı da əsirgəmədən onları qızgınlıqla günahlandırmaq, sonra imperatora tükənməz sədaqətini inandırmaq – bütün bunlar sürətlə bir-birini əvəz etdi. Mən bəzi sözlərdən sezdim ki, hökmdar imperatorun şəxsi xarakteri, hərəkətlərində mətinlik və daimilik nişanəsi kimi ona güclü təsir göstərir... Mən bundan Şahzadənin diqqətini İranda knyaz Menşikova qarşı keçənlikli hərəkətlərin nəzakətsizliyinə cəlb etmək üçün istifadə etdim.

“Bizim hökmdarın qüdrəti haqqında belə ifadələrlə birgə bütün dövlətlər tərəfindən etiraf olunmuş ən müqəddəs hüquqları tapdalamaqla Siz əlhəzrətin elçisinin simasında onu təhqir etməyə necə cürət etmişiniz? İndi bizim vilayətlərə hücumunuzla bizə dəyən zərərdən başqa, sərhədlərin pozulmasından başqa, imperatorun özünün şəxsiyyəti təhqir edilmişdir, bizdə hökmdarın şərfi xalqın şərfidir!”.

...O, hamını çaxartdıqdan sonra, o, mən və mənim tərcüməçim qaldı; lakin pərdənin arxasında adam görüdü, mən yenidən Allahyar xanı tanıdım. Nəhayət, Abbas Mirzə şərtlərin artıq Mirzə Salehdən ona bəlli olduğunu deyərək onları dinləməyə hazır olduğunu bildirdi.

Mənim tərcüməçim bizim hökumətin nə istədiyini genişliylə ona izah etdi. Hər şey bizim tərəfimizdən izah edildiyi vaxt o, az qala yerindən sıçradı.

“Budur sizin şərtləriniz. Siz öz təbəəniz kimi İran şahına göstəriş verirsiniz! İki əyalətin güzəşt edilməsi. Pul ilə bac! Siz nə vaxt eşitmişiniz ki, İran şahı digər hökmdarın təbəəsi olsun? O özü tac paylamışdır. İran hələ ölməmişdir”.

“İranda xoşbəxt bə şərfli günləri olmuşdur, lakin mən cəsərət edib, ali-həzrətə əfqanların məğlub edildiyi şah Hüseyn Səfəvini xatırlatmaq istəyirəm ki,

taxt-tacdan məhrum oldu. Rusların əfqanlardan nə qədər güclü olduğunu mühakimə etməyi sizin ziyalı zəkənizə həvalə edirəm”.

“Kim buna görə şah Hüseyni tərifləyir? O, rəzillik etdi, məgər biz də ondan nümunə götürməliyik?”

“Mən sizə böyük insan və hökmdar Napoleonun adını çəkə bilərəm, Rus hüduqlarında cəngə girişdi və bununla taxt-tacını itirdi”.

“Əsl qəhrəman oldu: o, son gücünədək müdafiə olundu. Lakin siz. Ümumdünya işğalçısı kimi hər şeyi tutmaq istəyirsiniz, - vilayətlər, pul tələb edir və heç bir qeyd-şərt qəbul etmirsiniz”.

“Bizim ədalətsizbaşlanmış hər bir müharibənin qurtarmasından sonra biz hüduqlarımızı və bununla birgə onu keçməyə cəsarətlənmiş düşməndən uzaqlaşırıq. Bax buna görə İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinin güzəştə gedilməsini tələb edirik. Pul da həmçinin silah növüdür, onsuz müharibə aparmaq olmaz. Bu hərrac, hətta vurulmuş zərəyə görə mükafat deyil, ali-həzrət, pul tələb etməklə düşməni uzun müddət bizə zərər vurmaq üsulundan məhrum edirik”...

Biz xeyli haşiyə çıxmadan sonra yenidən gələcək sülh şərtlərinə müraciət etdik.

“Beləliklə, general Paskeviç sizin elan etdiyiniz təkliflərdə hər hansı ləğvi edə bilməz və ya istəməz? Biz barışıq bağlayırıq; o bunu edər; bu müddətdə mən özüm onun düşərgəsinə gələyəm, ona deyərəm ki, o mənə imperatora gedən yolu göstərsin, özüm Peterburqa yola düşər və ya mən şah vəliəhdi olduğum kimi, o da mənim varisim olan, böyük oğlumu göndərəyəm...”

O, bu ideyanı mənə müxtəlif dəyişikliklərlə inkişaf etdirdi və hər dəfə mən ona xarıtladım ki, zati-aliniz hazırkı şəraitdə onu və ya Əmirzadə S.-Peterburqa buraxmaq hüququ yoxdur; bu niyyətini keçən il, imperatorun tacqoyması zamanı icra etmək daha rahat olardı. Şahzadə onda silahdan yapışmağa üstün tutdu; mən gizlətmək istəməyirdim ki, hökmdar məhz və şəxsən Abbas Mirzənin özüne qəzəblənmişdir.

O, yenidən dedi ki, bunu bilir, hiss edir, öz günahlarını yumağa, hökmdarın itirilmiş iltifatını qazanmağa hazırdır; o, bu inamı sonu görünmədən təkrar edirdi.

“Deyin, c. Qriboyedov, siz təbrizdə yaşayırdınız, mən nə eymədim ki, sizinlə dostluğumuz qalsın? Məni nədə, traktata qarşı hansı hərəkətdə töhmətlədirə bilərsiniz?”

Mən vaxtilə general Yermolovun şikayət etdiyi Dağıstanda yayılan təhrikçi fərmanları onun yadına saldım.

“Siz onu görmüsünüzmü? Onlar haradadır? Bu mənim düşmənlərim Yermolov və Mazareviç tərəfindən uydurulmuş cəfəngiyatdır, belə ki, guya Qafqazda öldürülmüş rusların qulaq və burunları ləzgilər tərəfindən Təbrizə, mənə gətirilmişdir. Bunlar nə vaxt olub? Siz şahidsiniz ki, bunlar yalandır; halbuki imperator Aleksandr Peterburqda bunu Məmməd Hüseyn xana söyləmişdi; belə

iftiralarla sizin məhrum imperatora mənə qarşı təhrik etmişdilər və həmçinin mənə onun xələfinin iltifatından məhrum etməyə nail olmuşdur. Knyaz Menşikovla iş görmüş olardı – ağıllı və hiyləgər olmayan adam idi; lakin o, hər dəfə qeyd-şərtlə deyirdi ki, artıq general Yermolovun mənə elan etdiyi təkliflərdən başqasını etmək səlahiyyətinə malik deyil. İndi əgər biz sizə əyalətləri versək, tələb olunan məbləği ödəsək, əvəzində nə alacağımız? Vaxt ötdükcə yetişən və yenidən müharibəyə gətirən gələcək ədavətə geniş vilayətlərdən imtina etdik, bizdən nə istəyirdilər hamısına razılaşdıq, - ingilislər buna şahiddir; sizin tərəfinizdən yeni iddialardan, dözülməz haqsızlıqdan başqa nə aldığımız! Sülh yüz dəfələrlə müharibədən pisdir! İndi mənim elçilərim general Paskeviç tərəfindən mehribanlıqla qəbul olunur, onun mənə xəbərləri sülh adlandırılan dövrdən daha nəzakətlidir; mən on il ərzində dözdüyüm bütün təhqirlərin sayını itirmişəm. Xeyr! Mən və ya mənim oğlum – biz imperatorun yanına getməliyik...” və i.a.

Mən... bizim üçün faydalı olan iş kimi barışıqın şərtlərilə məşğul oldum. O haqda təklif onun tərəfindən oldu. O istəyirdi ki, biz Qarabağa, o isə Təbrizə çəkilsin, qarnizonunun azuqəsini üzərinə götürdüyü Abbas-Abaddan başqa, Naxçıvan əyaləti təmizlənsin və neytral hesab olunsun. Biz bir çox məsələdə razı idik; mən bəzilərini rədd etdim, heç nədə şərtləşmədik və mən bir neçə saatlıq macal verilməsini xahiş etdim ki, barışıq layihəsini düşünüm və ona yazım.

“Xeyr! İndi həll edilməlidir, mən sizin məktubunuzu istəmirəm. Allah xatirinə, yazmayın, siz sonra bir sözdən də çəkilmirsiniz”.

Onda qurtardım ki, mən öpzümdə hərbi əməliyyatların müvəqqəti kəsilməsi üçün şərtləri hazırlayıram və sonra ona təqdim edirəm. Salam çay kimi axdı, tərif, mədh az və ya çox dözülmə idi... Bizim danışıqlarımız altı saat davam etdi. Axşam qabağı mən öz yerimə gəldim.

Mən gecə zati-alinizdən verilən təlimat üzrə barışıq layihəsini yazdım. Sonra onu tərcümə etdirdim. Təsədüf işi başa çatdırmaq üçün əlverişli oldu: Abbas Mirzə özü buna ilk olaraq bəhanə vermişdi...

22 (iyul). Səhər tezdən mən orijinalı Abbas Mirzəyə göndərmək niyyətində olduğum kağızların tərcüməsilə tutuşdurdum. Mirzə Məhəmməd Əli Mustafaya mənə baş çəkdi və bütün səhəri danışdı... Mən yeri gəlmişkən bizim bir dəqiqə olsa da ikilikdə qala bilmədiyimiz üzündən bu ərafədə Şahzadəyə deyər bilmədiyimi Mirzə Məhəmməd əliyə bütün Azərbaycan bizim əlimizdə olduqda onun gələcəkdəki pis taleyi haqqında, şah tərəfindən ona bəxş edilmiş padşah mülkündən məhrum olmaq və bu məhrumiyyətə görə özünə, öz ehtiyatsızlığına borclu olduğu üçün qardaşları arasında hansı sifətlə təmsil olunacağını, əgər müharibə davam edərsə İrana üz verəcək bütün bədbəxtliklərin ona yazılacağını, bunun isə, əlbəttə, onun irsi hüququnu nəinki təsdiq etməyəcəyini, ola bilsin taxt-tacdan uzaqlaşdırılacağını dedim.

Mirzə Məhəmməd Əli hər şeydə razılaşdı və mənim sözlərimi Abbas Mirzəyə çatdırdı, bu haqda o özü sonra mənə dedi.

Mən kağızlarımı ona göndərdim və həmin gün ikinci dəfə onun yanına getməli idim; bunun əvəzinə bütün bədənimdə güclü hərərət, baş ağrısı hiss etdim və zərərli iqlimin nəticəsi kimi isitmənin bütün əlamətləri ilə yorğan-döşəyə düşdüm. Civə günorta 40 dərəcə istiyədək qalxmış, ötən gecə donma nöqtəsindən 8-dək enmişdi...

23-də (iyul) mən yüngülləşmə hiss etdim, lakin hələ yorğan döşəkdə qalxa bilmədim. Mirzə İsmayıl Şahzadənin sözlərilə tərtib olunmuş və Çorsa iki fərsəng yaxınlaşmış şahın bəyəndiyi barışıq layihəsini gətirdi. Çaparlar dayanmadan şahın yanına və onun yanından çapırdılar.

İran tərəfindən tələb olunurdu ki, biz Abbas-Abaddan başqa Naxçıvan əyalətini, həmişinin Allah məbədinin mühafizəsi üçün onların və bizim iki pristavın olduğu, lakin nə rus, nə də İran qoşunlarının qalmadığı Ermiaədzini tərk etməli idi. Müzakirələr sübhədən davam etdirildi. Günüortadan 3 saat keçmiş Mirzə Məhəmməd Əli gəldi və onu bərpa etdi, mənə gecə keçənədək saxladılar; bir çoxuna razılaşdıq; onların bizim Eçmiədzin və Naxçıvan əyalətlərini tərk etmək haqqında maddəsi silindi. Bütün bununla heç nə bitmədi.

24-də (iyul) mən hələ zəif idim; lakin işi həqiqi məqsədidən ayıran, danışıqların faydasızlığını görüb, məzuniyyət xahiş etdim. Mirzə Məhəmməd Əli Mustafa, Mirzə İsmayıl və Mirzə Saleh yenidən mənim yanıma gəldi və mən bütün gün ərzində XII yüzilin şivəsinə dözməli oldum. Başlıca ixtilaf bunda idi ki, İran tərəfdən 10 aylıq barışıq tələb olunurdu. Mirzə məhəmməd Əli mənə açıq elan etdi ki, bu bütün əyaləti var-yoxdan çıxaran şah, onun sarayını və qoşununu Xoydan uzaqlaşdırmaq üçün lazımdır. Mən ona hiss etdirdim ki, bu səbəblər yalnız onların nəfinə üzürlüdür; lakin bizim də qərəzsiz olaraq özü xeyrimizi gözləməliyik.

Nəhayət, barışıq haqqında mühakimələrin yalnız mənə düşərgədə saxlamaq üçün bəhanə olduğunu görüb, mən hərbi əməliyyatların kəsilməsinə ehtiyacımız olmadığını elan etdim; bu barədə ilk fikir Şahzadəyə məxsusdur. Lakin mənim Abbas Mirzəyə ciddi məsləhim oldu: diyarın, yaşı keçmiş şahın şəxsiyyətinin sakitləşdirilməsi və öz təhlükəsizliyi üçün məlum şərtlərlə ona bağışlanan sadə sülhü qəbul etsin. Çox uzun danışdılar; mən nəhayət, İran məmurlarının təxəyyülünə bununla təsir göstərdim ki, biz daha da irəliləyərək 20 min milisi yedirə bilən, öz hazırkı hökumətinə qarşı razılıq ruhu ilə tanınan xalqdan yaranmış əyaləti, Azərbaycanı tutaraq, bu geniş əyalətin müstəqilliyini təmin edə, İran tərəfdən on fərsəngdə heç kimə sərhəd yaxınlığında məskunlaşmağa icazə vermərik; bizə yalnız bu vəziyyətdə ona kömək etmək qalır və beləliklə, biz İranla siyasi münasibətlərimizi traktata əməl etməyən xalq kimi həmişəlik kəsərək, biz əfqanlar və Asiyanın içərilərindən olan başqa uzaq dövlətlər kimi onları az tanıyacağıq.

“Bu plan bizdə, -mən dedim, - çox məşhurdur və olduqca real hesab olunur; lakin onun icrasına qeyri-ixtiyari olaraq sizin inad göstərərək özünüzdən başladığınız müharibəni uzadacağınız ifrat halda başlayacaqlar. Ali-həzrətə deyın

ki, ondansa yaxşısı şərtləri qəbul etməkdir”. Bu və digər çoxlarını mən hədədən daha çox xəyalat kimi təklif etdim.

Mən axşamdan və sabahısı gün tezdən israrla məzuniyyət haqqında tələbimi təkrar etdim.

25-də (iyul) səbh tezdən Şahzadənin yanına ötürməkdən ötrə mənim dalımca Hacı Məcid Ağa gəldi. Onun yanında iki qardaşı, Əlinağı Mirzə Qəzvinli, Məmmədqasım Mirzə Urmiyalı və Asif-əd-doulo Allahyar xan, həmçinin içərisində mənim tanımadığım, lakin sonra mənə deyildiyinə görə İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xanın olduğu bir neçə nəfər var idi. O, mənim düşərgədə olduğum bütün dövr ərzində bizimlə hər cür yaxınlaşmanın əleyhinə güclü danışır, şahın yanına gedib pul və İrəvan əyalətinin müdafiəsi üçün qoşun xahiş edirdi.

Mən güman edirdim ki, bu qədər əhəmiyyətli şahidlərin yanında bizim şərtlər ya təntənəli şəkildə rədd olunacaq, ya da onun haqqında mühakimələr olacaq, nə o, nə də o birisi olmadı. Şahzadənin səsi ən acizənə idi... on aylıq barışıq xahiş edirdi. Mirzə Məhəmməd Əli ona bildirdi ki, mən onların təmiz ürkəliyinə inanmıram, Allahyar xan buna fəvqəladə dərəcədə təəccübləndi. Mən izah etməyə tələsdim ki, ötən il də Əmirzadəni imperatorun yanına göndərmək qərara alınmışdı və bunun əvəzinə onların qoşunu bizim sərhədlərimizə hücum etdi...

Mən yeri gəlmişkən sezdim ki, Mehdiqulu xanın bizim tərəfə keçməsi etimad məsələsində farsları çox qayğılandırır, ona görə ki, bu hadisə Rusiya himayəsini axtarmağı arzulayan hər kəsi təlqin edir. Abbas Mirzə əzcümlə mənə dedi:

“Mən general Paskeviçin ən təhlükəli silahını özünün və bizim müsəlmanlara göstərdiyi insan sevgisi və ədalətini hesab edirəm. Biz hamımız bilirik, o özünü İrəvandan Naxçıvanadək köçəri qəbilələrə qarşı necə apardı, soldatlar heç kimi incitmədilər və o, hamını dostcasına qəbul etdi. Özgə xalqda etimad qazanmağın bu yolu mənə də məlumdur, təəssüf ki, bütün İranda təkcə mən bunu başa düşürəm, mən türklərə qarşı, ötən il isə Qarabağda belə hərəkət etdim. Digər tərəfdən Həsən xan nə qədər bacarır, sizə səy göstərdi və bütün Gürcüstanın özünə qarşı qızıqdırdı. General Yermolov yeni Çingiz xan kimi məndən bədbəxt əyalətlərin boşaldılması ilə qisas alardı, kim ələ keçərsə öldürülməsinə hökm edərdi və onda bu vaxt məndə Azərbaycanın xəzinədən nə maaş, nə də azuqə tələb etməyən üçdə ikisi silaha sarıldırı”.

Mən ona cavab verdim ki, hazırkı baş komandan kimi general Yermolov da elə həmin məqsədə görə müxtəlif yollarla çalışmaqda dövlətin mənafeyinə əməl etmişdir.

O, 5 iyul döyüşü (Abbas-Abad - K.Ş.) haqqımda çox açıq danışır... Yelizavetpol haqqında, Aslandüz haqqında da mənə eyni səmimiyyətlə danışdı...

Günortadan üç saat keçmiş zati-alinizin adına məktub alaraq mən onun yanından çıxdım.

Mirzə Məhəmməd Əli onların adəti əleyhinə olaraq, zira günəş batanda nahar edirlər, mənə nahara qonaq etdi. Sonra mənə öz çadırında eşik ağası Məmməd Hüseyn xan qonaq etdi. Diqqət, nəvazişkarlıq və yaltaqcasına tərifi mənim qarşımda artıqlaması ilə səpirdilər. Mən onlarda olmuşdum, onlarla sülh şəraitində düşmənçilikdə yaşamışdım və heç zaman nə özümə, nə də digər əcnəbiyə, bizimlə ittifaqda olan nəcabətli məmura olsa da, belə qəbul görməmişdim.

Çor düşərgəsi genişdir, lakin fars çadırları böyük mənzil tələb edir; güman edirəm ki, onların burada 7-dən 10 minədək qoşunu, o cümlədən tam olmayan 4 batalyon sərbəzi var, 10 top gördüm. Vadi geniş deyil, ora girişin solunda dəre Gərgərə aparır, onu kürdlərlə Həsən xan, sağda Mərənd yolunu Əli Nağı Mirzə mühafizə edir, onunla Xoy arasında Abbas Mirzənin düşərgəsidir. Qarazidindən qayıdarkən birinci suyadək 1 1/2 saat, oradan Çorsun sərhədini müəyyən edən yüksəkliyədək 3 saat, oradan Arazadək atla 2 1/2 saat, verstlə Abbas Abaddan 4 yuxarıdır.

Mən fars düşərgəsini ruhlandırıcı təəssüratla tərək etdim ki, düşmən müharibə istəmir, bu ona ağır və dəhşətlidir; təkrar olunan uğursuzluqdan hamıda ruh düşkünlüyü var, hamı narazıdır. Mənim gəlişim günü 10 konvoy kazakının gəlməsilə hər yerdə piketlər dağıldılar, onları güclə topladılar.

Mənim qarovulumda dayanan sərbəzilər şikayət edirdilər ki, onları yedirtməzlər, Kərimbəy Sultan onlara sadəcə izah edirdi ki, onların rəisləri axmaqdır və onlar birlikdə itib-batacaqdır. Möhkəm nəzarətə baxmayaraq, süvarilər gəlir və mənim tərcüməçimdən soruşurdular: “Sülh tez olacaqmı? Nə üçün biz onları həyəcanlandırırıq?” və müharibə onları dəhşətli dərəcədə boğaza yığıb.

Mənim səhhətimdən əhval tutmaq üçün Abbas Mirzənin göndərdiyi Hacı Maqsud Ağaya deyəndə ki, biz ona knyaz Sisianovun yanında xidmət göstərmiş adam kimi hörmət edirik, şad oldu və o saat bizə xidmət etməyə hazır olduğunu təklif etdi və onların ordusundakı çatışmazlıq və nizamsızlıqdan çoxlu danışıdı. Bu adam bizə faydalı ola bilər; bir də o qaçmamışdır, Yermolovun icazəsilə İrana gətirmiş və hazırda Abbas Mirzənin yanında yavərdir. Mən bizim Abbasquluya tapşırıdım ki, geriyyə dönəndə mənim konvoyumda olan kürdlərlə (irəvanlı olmayan) danışığa girsin. Onlar gizli olaraq ondan xahiş etmişdilər ki, rus baş komandanı onların xanına xoş sözlər yazsın və onların hamısı o saat bizim tərəfə keçəcək. Qoşunun əhval-ruhiyyəsi belədir...

Abbas Mirzə və onun məmurlarının mənimlə acizənə tonla danışığından aydındır ki, onlar öz qüvvələrini bizimki ilə müqayisədən heç də heyran deyillər. Lakin onların indi sülhü təklif olunan şərtlərlə alacağını gözləmək mümkün deyil, bunun üçün qətiyyət lazımdır; danışıqlarda vaxtı uzatmaq daha çox onlara xasdır. İndi şah şurasında Allahyar xan və sərdar ilə qardaşının səsi üstündür; onlar sülhə qarşı möhkəm durur və buna görə şəxsi vadaredici səbəblərə malikdirlər: birinci öz əvvəlki fikrini müdafiə edir və qorxur ki, iş onun başlıca təhrikçisi olduğu

müharibəyə görə cəzalandırmaya çatacaq; sərdar və qardaşı İrəvan əyalətinin bizə güzəşt edilməsilə sərvətlərinin əhəmiyyətli mənbəyindən məhrum olacaqlar. Nə vaxt ki, İrəvan süqut edəcək və farslar özlərinin Azərbaycanın paytaxtında hədələndiklərini görəcək, əgər hər hansı görünməmiş vəziyyət onlarda əvvəlki qabalığı qızıqsdırmasa, yalnız onda ola bilsin ki, bizim indi onlara təklif etdiyimiz şərtlərlə sülh bağlanmasını gözləmək olar.

Lakin mən kənardan bildim ki, onlar Abbas-Abada qəsd etməyə hazırlaşırlar. Ola bilsin ki, rəislər ordunu (müxtəlif şayiələrə görə onlarda 65 mindir, lakin yəqin etmək olar ki, 45 minə qədərdir) uzun vaxt fəaliyyətsiz saxlamaq istəməzlər, ona görə ki, onlar qarət halını görmədiklərindən və hər cür çatışmazlığın acısını çəkdiklərindən mütləq dağılısacaqlar.

Saray müşaviri Qriboyedov

[Командиру Отдельного Кавказского Корпуса генералу от инфантерии, генерал-адъютанту и кавалеру Паскевичу от Иностранной коллегии надворного Советника Грибоедова. Донесение. 30 июля 1827г. Лагерь при селении Карабабы // Грибоедов А.С. Соч., с.548-562]

## 1827-ci ü 26 iyul.

### Abbas-Abad

**A.S.Qriboyedov - İ.F.Paskeviçə:** - (General, mənim missiyam başa çatdı, daha doğrusu mənim şahzadə ilə danışıqlarım nəhayətsiz oldu və mən getməyi qərara aldım. Mən son dərəcə yaxşı qəbul olundum, İranda heç vaxt sülh dövründə də hansı çin verilməsinə baxmayaraq, qəbul zamanı yad ölkədən olana belə iltifat göstərilməmişdi. O dərəcəyə çatmışdı ki, 22-də (iyul) ober-təşrifətçi böyük məiyyətlə gəldi və mənə əlahəzrət imperatriçə - ananın ad günü münasibətilə şahzadədən təbrik fərmanı təqdim etdi. Bundan başqa hər gün şirniyyat və səhərdən axşamacan təritlər olur. Əgər buna ehtiyac olarsa mən Sizə xüsusi raportda ətraflı məlumat vermək şərəfinə nail olacağam.

Mənə iki sözlə məlumat verin bilim ki, Mirzə Saleh haqqında nə əmr edirsiniz? Siz mənə onu gətirməyə icazə verirsinizmi? 1) İranlılar hökmən 10 aylığa bərişiq istəyirlər? 2) Hücumun onun tərəfindən olduğunu və imperatorun ondan qurban tələb etməyə hüququ olduğunu, nəhayət, dərk etmiş şahzadə deyir ki, o, hər şeyə hazırdır, ancaq bu, Gülüstan müqaviləsindən sonra bir neçə əyalətin güzəştə gedilməsinin onda öləri pərişanlıq, təhqir və i.a. üçün bəhanə olduğu kimi tamamilə əbəs yerə edilməsin. O, imperator həzrətlərinə üzrxahlığını özü yetirməyə yola düşməyə və belə böyük hökmdarın ona irəli sürəcəyi bütün şərtlərlə razılaşmağa hazırdır, belə halda heç olmazsa birdəfəlik onun iltifat və himayəsinə inanmağa cəhd edir. O, şəxsən gedə bilməyəcəyi halda öz yerinə böyük oğlu Əmirzadəni göndərir. O, Sizə ərz edir, onun xahişini Peterburqa yetirəsiniz.

Mənim aldığıım və onun kimi bu münasibətlə məktubda, bu təklifdir. Mən barışıq haqqında danışıqları səsim batana qədər apardım, ola bilsin buna görə, mən buna belə pis nail oldum. Yaxşısı budur Siz Mirzə Saleh barəsində həll edərkən dünyada yaxşının az olduğunu əvvəldən biləsiniz.

Xudahafiz, zati-aliləri. Mən yuxulayıram, mən Qaraziedində çox xəstə idim və ali-həzrətin ağıllı əyanları məşvərət üçün mənim yorğan-döşəyim ətrafına toplaşmışdılar. Sizin əmriniz nədir? Mən hazırkı vaxtda danışıqların kəsilməsinin lazımlılığı barədə düşünürəm.

Mənə icazə verin Mirzə Salehi yanınıza gətirim. Sizə xəbər verməli çoxlu daha maraqlı şeylər var. Hazırkı dəqiqədə mən özümüzünkülər içərisində olduğumdan və özümü Sizə yaxın hiss etdiyimdən fərəh içərisindəyəm.

Mən general qr. Suxtelenə və Benkendorfa və Obreskova təzimimi bildirirəm.

General, dərin sədaqətli və canfəşan bəndənizin Sizə bəslədiyi hörmət və həqiqi məhəbbətinə inamı qəbul edəsiniz.

Aleks. Qriboyedov.

Mən bütün gecəni səfərdə keçirmişəm, fikirlərim tutqundur, ona görə də adi haldakından daha pis yazıram.

[Грибоедов А.С. Соч., с.546-547]

Qaraziedin danışıqları baş tutmadığından döyüşlər davam etdirildi. **Avqustun 13-də** Alagözün ətəklərində, **17-də** isə Aştarak və Uşaqan kəndləri yaxınlığındakı döyüşlərdə ruslar qalib gəldilər. **Sentyabrın 20-də** Sərdarabad təslim oldu, **26-da** İrəvan qalasının mühasirəsi başlandı. **Oktyabrın 1-də** günün sonunda qanlı döyüşdən sonra İrəvan qalası tutuldu. Abbas Mirzə İrəvan qalasını köməksiz qoyaraq Naxçıvana yönəldi.

\*\*\*

Rus qoşunlarının ilk dəstələri **1826-cı ilin sonlarında** Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil olmuşdu. **1827-ci il yanvarın əvvəllərində** rus qoşunları Qaradağın mərkəzi Əhəri tutdu. Paskeviçin Cənubi Azərbaycana hücumu qadağan etməsinə baxmayaraq, bu qruplaşmaların komandanı **Eristov** hücumu davam etdirdi.

**Eristov Georgi İesseyeviç** (1760-1863) -gürcü knyazı, Əlahiddə Qafqaz korpusunun zabiti, general. Eristovun qadağaya baxmayaraq, Təbrizə yürüşü Ağə Məhəmməd şah Qacarın Tiflisə hücumunun qisası kimi də qiymətləndirilir. **1827-ci il oktyabrın 2-də** rus qoşunları Mərəndə daxil oldu, sonra Təbrizə doğru hərəkət etməyə başladı.

## 1827-ci il 13 oktyabr. Təbriz

Təbriz qarnizonunun rəisi **Allahyar xan** müdafiəyə hazırlaşdı. Təbriz müctəhidi **Ağa Mir Fəttah** rusların tərəfinə keçdi və əhalini ondan nümunə götürməyə çağırdı...

**Ağa Mir Fəttah Təbatəbai** (? - 1852) tanınmış müctəhid Mirzə Yusifin oğlu idi. Rusların Cənubi Azərbaycana işğalçı yürüşü zamanı Təbriz müctəhidi olan Mir Fəttah şəhərin tutulması və idarəsində Rusiyaya xüsusi xidmət göstərmişdi. Paskeviçin təklifi və çarın razılığına əsasən Rusiya təbəəliyinə qəbul olunmuş, şeyxülislam vəzifəsinə təyin edilmişdi. Paskeviçin Qafqazı tərk etməsindən sonra vəzifəyə gələn yeni ali məmurların ona münasibəti gərgin olmuşdu. 1841-ci ildə Rusiyanı tərk etmiş, çarın fərmanı ilə 1843-cü ildə təbəəlikdən çıxarılmışdı. Müctəhidin taleyi çarizmə sddəqətli xidmət müqabilində etimadsızlıq və inamsızlıq göstərilməsinə əyani örnək kimi göstərilir. **Oktyabrın 13-də** rus bölükləri Təbrizə daxil oldu. Təbriz tutulduqdan sonra Tehran üzərinə yol açıldı.

Cənubi Azərbaycan torpaqları ələ keçirildikdən sonra onun əvvəlki üsul-idarəsi ləğv olundu. Bu torpaqları idarə etmək məqsədilə "Azərbaycan (cənubi - K.Ş.) idarəsi" yaradıldı. Bu idarəyə general **Osten-Saken** başçılıq edirdi.

**Osten-Saken Dmitri Yerofeyeviç** (1789-1881) - general - adyutant.

Ağa Mir Fəttah, **Fətəli xan** və başqaları da həmin idarəyə daxil idi. Paskeviçin tapşırığı ilə Qriboyedov Azərbaycan idarəsinin fəaliyyəti üçün ümumi qaydalar tərtib elmişdi. Onun tam mətni məlum deyil.

\*\*\*

İrəvanın və Təbrizin süqutundan sonra sülh danışıqları yenidən gündəliyə çıxır. Abbas Mirzə belə bir təkliflə Paskeviçə müraciət edir.

İngilis diplomatları da danışıqların başlanmasına çalışır. Səfir **Makdonald** ilə Qriboyedovun rusların işğal etdiyi Təbrizdə görüşü olur. Danışıqlar barədə razılıq olsa da, ingilislərin vasitəçiliyi rədd olunur.

**Makdonald Con** (? - 1830) - 1824-cü ildə İngillərənin İrandakı işlər vəkili H. Uilloku əvəz etmişdir. Makdonaldın vaxtında ingilis missiyası səfirliyə çevrildi və o, 1826-1830-cu illərdə səfir oldu.

Obrezkovun qaimməqamla Qara Məlik kəndində görüşündə danışıqların Dehğarğanda aparılması razılaşdırılır.

## 1827-ci il noyabr-1828-ci il yanvar. Dehğarğan

...Dehğarğan danışıqlarında. **Rusiya tərəfdə** rəsmi səlahiyyətli İ.F.Paskeviç və A.M.Obrezkov, konfransların protokollarının redaksiya heyəti: A.S.Qriboyedov (redaktor), A.K.Amburger, N.D.Kiselyov (redaktor köməkçiləri), tərcüməçilər Q.M.Vlanqali (fransız dili) və A.A.Bakıxanov (fars dili), **İran tərəfdən** Abbas Mirzə, qaimməqam Mirzə Əbül Qasım, vəliəhdin stats katibi Mirzə Məhəmməd Əli, Təbrizin hərbi qubernatoru fətəli xan və tərcüməçisi Mirzə Məsud iştirak edirdi.

Dehğarğan danışıqlarında əsas yeri səlahiyyətli nümayəndələri görüşü tuturdu, bununla birgə ümumi konfranslar, söhbətlər və bu kimi üsullardan istifadə olunurdu.

1827-ci il 6 noyabr – Abbas Mirzə təntənə ilə qarşılanır. Rusiya tərəfi də də təşrif buyurur. Hüdudlandırma üzrə komissiya təyin olunur.

78 noyabr – Danışıqlar başlanır. Paskeviç danışıqlar zamanı İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının, Ordubad dairəsinin rusiyaya birləşdirilməsini və 10 gurur əvəzinə 15 gurur təminatverilməsini tələb edir (gurur(kurur) – İranda tətbiq edilən hind sayı; 1 gurur = 500 min. (Hindistanda 10 mln.). Baş komandan bu şərtlərin qəbul edilməyəcəyi halda rus ordusunun Cənubi Azərbaycanda qalacağını bildirir.

Ermənilər də yaranmış vəziyyətdən bəhrələnməyə çalışırdı.

## 1827-ci il 9 noyabr. İrəvan

Katlikos **Nerses Aştaraketsi polkovnik L.Lazaryana:** - İndi bizim erməni müllətinin sədaqətli müdafiəçisi cənab A.S.Qriboyedovdan əsir düşmüş xristianlar haqqında mənim xahişimi unutmamasını və onları rus aqalığının qüdrətli bayrağı altına qəbul etməsini rica etdim... Mən həmçinin İranda olan bütün ermənilər haqqında zati-alidən (Paskeviçdən - **K.Ş.**) xahiş etdim və indi cənaba (Qriboyedova - **K.Ş.**) bu barədə yazaraq cənabınızdan da rica edirəm İvan Fyodoroviç Paskeviçi lütfən sövq edəsiniz ki, barışıq zamanı İranın şəhər və kəndlərində yaşayan ermənilərin böyük Rusiya imperiyası himayəsi altında azad surətdə öz vətəni (?) Ermənistana qayıtması haqqında maddəni müqaviləyə daxil etməyi unutmasın.

[**Парсмян В.А.** А.С.Грибоедов и переселение армян // Из истории вековой дружбы. Ер., 1983, с. 136-137]

**10 noyabr** - Konfransda Rusiya tərəfinin şərtlərinin dinlənilməsi davam

edir. İran tərəfi İrəvan və Naxçıvan xanlığının zəbt edilməsinə etiraz etmir.

**11 noyabr** - Müqavilənin şərtləri üzrə danışıqlar davam etdirilir. Konfransda İran Talış xanlığının cənub hissəsinin qaytarılmasına razılıq verdi. Ruslar təzminatın 5 gururunun müqavilə imzalanandanək, noyabrın 22-dən gec olmayaraq verilməsini tələb etdi.

Abbas Mirzə müqavilənin şərtləri haqqında şaha məlumat verilməsi zərurətini bildirərək danışıqları kəsməyi təklif etdi. Elə həmin gün arxiyepiskop Nerses Aştaraketsinin məktubunu Paskeviçə verdi. Arxiyepiskop baş komandana sərhədlərin elə aparılmasını təklif edirdi ki, Ermənistan dövləti yaradılması təmin olunsun. Paskeviç Nersesin təklifini qəbul etmədi.

**21 noyabr** - Tərəflər arasında dekabr ayının 10-dək barışıq haqqında akt imzalanır.

**22 noyabr** - İngilis missiyasının katibi Maknil 5 gururun hazır olduğunu bildirir.

**25 noyabr** - Növbəti konfrans. İran tərəfinin şərtləri dinlənilir. Təzminatın 10 gurura endirilməsi təklif olunur. Paskeviç və Obrezkov təzminatın 3 gurur endirilərək 12 gurur olmasını iddia edirlər.

Belə bir şəraitdə ermənilər erməni dövləti yaratmaq haqqında **İ.Arqutinski - Lazarevlər planını** yenidən irəli sürürlər. Bu İ.Arqutinskinin qohumu Qriqoriopol mülkədarı knyaz **K.Arqu-tinskinin X.Lazarevə** 1827 - ci il 25 noyabr məktubunda əks olunmuşdur.

[Агаян Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа. М.: Наука, 1978, с. 221]

**26 noyabr** - Şah Abbas Mirzəyə məktub yazaraq danışıqların uzadılmasını tapşırır. Abbas Mirzə bu tapşırığa uyğun olaraq əvvəlcə razılaşdığı ilkin şərtləri imzalamaqdan imtina etdi.

**27 noyabr** - Şahın nümayəndəsi **Nəzərəli** xan gələrək onun 10 gurur təzminat verməyə razı olduğunu və 5 gurur verilməsi haqqında göstəriş olduğunu bildirdi. Təzminatın 5 gururu Maknilo verilməli idi.

**29 noyabr** - Konfransın iclası. Abbas Mirzə təklif edir ki, traktat imzalansın, sonra onun hər iki nüsxəsi ingilis səfirliyinə verilsin. Təzminatın 5 gururunun verilməsilə traktat götürülsün. Ruslar bu təklifi qəbul etmədi.

**2 dekabr** - Paskeviç ilkin məbləğin verilməsinin təmin olunması üçün **Valxovskini** Tehrana göndərir.

**Valxovski Vladimir Dmitriyeviç** - 1798-ci ildə anadan olmuşdur. Əlahiddə Qafqaz korpusunun ober-kvartirmeytsteri idi. 1841-ci ildə ölmüşdür.

**8 dekabr** - Paskeviç və Abbas Mirzənin qeyri-rəsmi görüşü keçirilir.

**9 dekabr** - Konfransın iclası. Paçkeviç ilkin müqavilənin bütün maddələrinin imzalanmasını və ya danışıqların kəsilməsini tələb edir. Abbas Mirzə vəliəhd kimi tanınması haqqında maddənin qəbulundan sonra müqavilənin digər

maddələrini də imzaladı. Razılığa görə təzminatın 8 gumrunun alınması ilə 1828-ci il yanvarın 1-dən gec olmayaraq ruslar Cənubi Azərbaycandan çıxarılmalı idi. 2 gurur isə 1829-cu ilin mayında verilməli idi.

**12 dekabr** - Abbas Mirzə Paskeviçə bildirir ki, Rusiyanın Türkiyə ilə müharibəsilə əlaqədar Van paşası min nəfərlik qüvvə ilə İranla birləşmək istəyir. Makdonald Abbas Mirzənin bu fikrini təsdiq edir.

**15 dekabr** - Valxovski Tehranın yaxınlığında 1,5 mln. tümənlik 83 yüklü karvanla rastlaşır.

**16 dekabr** - Fətəli şahın danışıqlarda Mirzə Əbülhəsən xanı yeni səlahiyyətli nümayəndə təyin etməsi haqqında məktubu alınır.

**17 dekabr** - Paskeviç şahdan məktub alır. O bildirir ki, təzminatın müəyyən hissəsi barədə Əbülhəsən xan danışıqlar aparmaq hüququna malikdir. Bununla şah danışıqları uzatmaq istəyini göstərir.

**19 dekabr** - Şah Tehrandə Valxovskini qəbul edir. Şah ona təzminatın 5 gurunun **Maknil** vasitəsilə verilməyini bildirir. Lakin bu o zaman ola bilirdi ki, ruslar Cənubi Azərbaycanı tərk etsin.

**Maknil Con** - İngiltərənin İrandakı səfirliyinin katibi və həkimi idi. Valxovskinin sonrakı danışıqları **Mirzə Əbdül Vahab** və **Fətəli xanla** aparması tapşırılır.

**20 dekabr** - Mirzə Əbdül Vahab Valxovski və Maknili dəvət edir. Valxovskiyə təzminatın yalnız rusların İrandan çıxması ilə verilməyini bildirilir. Maknil şahdan 5 gururu almağa və rus qoşunları İrandan çıxdıqdan sonra onu Paskeviçə verməyə razı olur. Valxovski bu təklifi qəbul etməklə ingilislərin danışıqlara qoşulduğunu təsdiq etdi.

**21 dekabr** - Konfransın iclası. Abbas Mirzə təzminat müqabilində Cənubi Azərbaycanı girov qoymağa razı olur, lakin şah hökuməti və ingilislərin müdaxiləsilə danışıqlar kəsilir.

**22 dekabr** - Paskeviçin diplomatik dəftərxanasında Dehğarğandakı rus nümayəndəliyinin sonrakı fəaliyyəti üçün iki variant hazırlanır. Onlardan birinin Obrezkov, digərinin Qriboyedovun baxışlarını əks etdirdiyi qeyd edilir. **23 dekabr** - Növbəti görüş keçirilir. Paskeviç təzminatı 1 mln. tümən endirir, qalan 10 gurur təzminatın 5 gururu müqavilə imzalananaqədər verilməli idi. Qalan pulun verilməsini təmin etmək üçün rus qoşunları Cənubi Azərbaycanda qalmalı idi. 9 dekabr razılığından fərqli cəhətlər diqqəti cəlb edir. Abbas Mirzə rusların Cənubi Azərbaycanda qalmasına etiraz edir. Lakin axşam Paskeviç məktub yazaraq onunla razılaşdığını bildirir.

Bələliklə, Dehğarğanda və Tehrandə məsələyə baxışda fərq əmələ gəlir. Tehran təzminatın 5 gururundan sonra rus qoşunlarının İrani tərk etməsini tələb edirdi.

**25 dekabr** - Xorasan canişini şahzadə **Həsən Əli Mirzə** Tehrana gəlir. O, Azərbaycanı azad edəcəyi və Tiflisə qədər gedib çıxacağı barədə bəyanatlarla çıxış

edir. Özünə xeyli tərəfdar toplayır. Şah bu vəziyyətdən ruslara təzyiq kimi istifadə etməyə başlayır.

Rus-İran münasibətlərində təminat məsələsi yenidən gərginləşir. Maknil təklif edir ki, şah 5 gururdan əlavə 3 gurur da versin. Pul Təbrizə aparılır. Əgər Abbas Mirzə 2 gururu qaytarmağa razı olursa, rus qoşunları İrani tərk etdiyi halda pul onlara verilir, əgər Abbas Mirzə pulu qaytarmağa razı olmurrsa onda o, yəni Maknil şahın pulunu geri qaytarır. Abbas Mirzənin və pulların sonrakı taleyini şah bildiyi kimi həll edir.

**29 dekabr** - Maknil Valxovskiyyə şahın ona 3 gurur deyil, 1,5 gurur pul vermək istədiyini bildirir.

**1828-ci il 2 yanvar** - Mirzə Əbülhəsən xanın gəlməsi xəbəri ilə Paskeviç və Abbas Mirzə arasında ziddiyyətlər kəskinləşir. O, **Suxtelen** vasiləsilə məktub göndərərək Marağanın tutulması haqqında əmr verdiyini Abbas Mirzəyə çatdırır.

**Suxtelen Pavel Petroviç** - 1788-ci ildə anadan olmuşdu. 1812-ci il Vətən müharibəsində iştirak etmişdi. General-leytenant idi. 1833-cü ildə 45 yaşında ölmüşdü.

**6 yanvar** - Xarici işlər naziri Mirzə Əbülhəsən xan Dehğarğana gəlir. Paskeviçlə görüş zamanı müqavilənin şərtlərinin yenidən müzakirəsinə cəhd edir.

Paskeviç “Müharibə, ya pul!”, - deyərək ona kəskin cavab verərək danışıqları kəsməyə hazır olduğunu bildirir.

Tehrandan 886 min tümənlik 520 yük qızıl və gümüş göndərilir.

**7 yanvar** - Paskeviç Əbülhəsən xanla görüşündə onu müqavilənin layihəsilə tanış edərək bir sözü belə dəyişməyəcəyini onun nəzərinə çatdırdı.

Paskeviç 5 gururun göndərilməsi haqqında xəbərlərə inanmayaraq danışıqları kəsməyi qərara aldı. Axşam danışıqların kəsilməsi haqqında bəyanat İran tərəfə təqdim olunur.

## **1828-ci il yanvar. Qərribə müharibə**

Dehğarğanda danışıqlar kəsildikdən sonra ruslar hərbi əməliyyatlara başladılar. **1828-ci il yanvarın 15-də** Urmiya, sonlarında isə **Ərdəbil və Miyana** tutuldu. Sülh danışıqları bərpa olundu.

**Aciz: “Nə oldu ləşkəri-şahə ki, yeksər tarümar oldu?”**

**F.Köçərli** yazmışdır: - Aciz Azərbaycan şüərasındadır.

Divani-əşəri vardır ki, Təbrizdə 1273-cü sənədə (m. 1856-cı il.-K.Ş.) təb olunubdur.

Divani-Acizi başdan-ayağa mütaliyə edib, onun ismini də bilməkdə aciz qaldıq. Vəli xəttatın özü ilə və abavü əcdadı ilə tanış olmaq feyzi bizə müyəssər oldu.

Acizin bir çox qəsidələrindən onun Fətəli şahın və nəyibüssəltənə Abbas Mirzənin zəmanı – səltənət və hökumətlərində yaşadığı anlaşıdır. Aciz hər iki şahın (Abbas Mirzə vəliəhd idi - **K.Ş.**) və bəzi şahzadələrin məddahı olubdur...

**Köçərli Firidun bəy Əhməd bəy oğlu** (1863-1920) -məşhur Azərbaycan ədəbiyyatşünası, pedaqoq və publisist. “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” (rusca, 1903), “Azərbaycan türk ədəbiyyatı” (1908) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, 1925-1926 və Azərbaycan ədəbiyyatı, 1978-1981 adları ilə çap olunmuşdur , “Mirzə Fətəli Axundov” (1911), Balalara hədiyyə” (1912) kitablarının müəllifidir.

Fətəli şahın şəninə yazdığı bir qəsidədə onu belə tərif eləyir:

Qıldı bünyadımı bu seyli-sirişkim bərbad,  
Ah, əgər olmasa ol şahı-cahandan imdad.

Hansı dərgahə qoyum mən üzümü həsrət ilən,  
Edəm ol qapıda mən naləvü əfğan bünyad?!

Böylə fəryad çəkim bu fələki-süstnihad  
Xanimani-dili-zarım kimi olsun bərbad!

Göstərin siz mənə bu şahdən özgə bir şah,  
Dərgahində edəm ol dadgərin naləvü dad...

Abbas Mirzənin ruslar və rumilər ilə etdiyi müharibələrdə göstərdiyi rəşadət və hünəri tövsif və tərif etməklə belə iranlıların bəzi davalarda məğlub olmaları və bürüz etdikləri xəvfi və hərası da gizlətməyibdir və İran ləşkərinin bir müharibədə tarumar, girizan və pərişan olduğunu belə nəzmə çəkir:

Nə oldu ləşkəri-şahə ki, yeksər tarumar oldu?  
Deyən bu ləşkərə gər zəxmi-çəşmi-ruzigar oldu.

Özün Rüstəm deyən bir pərdə dalında qərin tutdu,  
Vücudi-rəzm üçün dava günü simürğvar oldu.

Deyən Əfrasiyabəm asiyab içrə özün saldı,  
Deyən İsfəndiyarəm saliki-rahi-fərar oldu.

Deyən Kudərzəm axır zərd divar içrə gizləndi,  
Fəramərzəm deyən farə, nə farə, susmar oldu.

Fəna çahında olsaydı ölüncə ruyi-qərradə,  
Qürur ilə özün Bijən deyən pünhani-ğar oldu.

Sədayi-tupi-xumparə yetən yerdən qaçan kimsə  
Sipəhdari-sipahi-xosrovi-Cəmiqtidar oldu.

İki dəstə gedən hər yerdə cəngə ahü zar ilə  
Həzimet vəqti qaçmağa ki, şövqü səd həzar oldu.

Kimisi nizəsin atdı ki, qəd göstərməsin xəsmə,  
Kimi saldı qılıc beldən ki, həngami-fərar oldu.

Edən dilsərd cəngi-rusdan bu ləşkəri-şahi,  
Meyi-biğəş, büti-dilkəş, sərayi-zərnigar oldu.

Cəhad etmək nə hacət ol sipah üçün ki, dünyada-  
Yeri cənnət, ənisi rəşki-huri bir nigar oldu?

Neçə nəsraniyi-bidin çəkibdir nəmsədən ləşkər,  
Açıb İranə dəsti-səltənət bədruzigar oldu.

Neçə rubahi-pürhiylə künami-şirə üz qoydu,  
Şəğali-bişə cürət eyləyib zeyğəm şikar oldu.

Hanı İran üçün qeyrət, bu yolda baş verən kimdir,  
Bilinə daməni-himmət çalıb kim cannisar oldu?

Zərü zuri məgər İran şahının rusdan azdır?!  
Bu yolda baş verən hansı əmiri-namdar oldu?

Desinlər bir belə pərxaşü cəngü girü dar içrə  
Kim öldü, kim qırıldı, kim bu yolda zəxmədar oldu?

Qalan meydan içində bir neçə tabin olub binam,  
Qaçan sərtibü sərhəngü sərani-namdar oldu.

Gərək ölmək, nə dönmək, sər verib sərdarlıq almaq,  
Buna iqrar edən yox, hansı düşmənlər şikar oldu.

Güni ki, Gəncədən sındı, sipahi-cəngcu qaçdı,  
Haman gün onlara rudi-Ərəs darül-qərar oldu.

Çəkib gər Gəncədə rəncə sipahü şah, şahzadə,  
Xətibin qanı ilən xaki-Gəncə laləzar oldu.

Nə təqsiri görək sultani-İrənin cahan içrə,  
Zərü simi töküüb, xələt verib, düşməndə xar oldu?!

[Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, c.I., Bakı, 1978, s.240, 244-245].

## 1828-ci il 6-10 fevral. Türkmənçay

**V.A.Potto** - ...Miyənədən ...üç verstlikdə, Təbriz yolunda böyük olmayan Türkmənçay kəndi yerləşirdi. Paskeviç dövründə İrənin yaxın mərkəzlərində çətinliklə tanınan bu kiçik kəndə öz adını tarixdə qoymaq nəsim olmuşdu.

**Potto Vasili Aleksandroviç** (1836-1912) – rus zabiti, hərbi yazıçı, 1885-ci ildən 60-cı illərin ortalarında, sonra isə 1887-ci ildən Qafqazda xidmətdə idi. 1899-cu ildən Qafqaz hərbi dairəsi yanında Hərbi-tarixi şöbənin rəisi işləmişdir. “Qafqaz müharibəsi ayrı-ayrı oçerqlərdə, epizodlarda, əfsanə və bioqrafialarda” adlı beş cildlik kitabın (Tiflis, 1885-1891) və başqa nəşrlərin müəəfi və redaktoru olmuşdur.

Paskeviç Abbas Mirzənin şahın əmri ilə sülh müqaviləni bağlamaq üçün rus ordusuna doğru gəlməsi haqqında xəbəri eşidən kimi vəliəhdin Türkmənçay kəndində dayanması xahişi ilə qasid göndərdi. Paskeviçin özünün şərtlərinə görə bu yer ona görə seçilmişdi ki, ətrafda ordunu ərzaqla kifayət qədər təmin edə biləcək çoxlu kənd yerləşirdi.

Lakin Türkmənçayın özündə, yalnız iki eskadron ulan, bir də baş mənzilin rotalarında toplu qrenader batalyonu yerləşmişdir. Konqres dövründə buranın komendantı Xerson polkunun komandiri polkovnik Popov təyin edilmişdi.

Paskeviç Türkmənçaya yalnız ayın altısında gəldi. Onu kəndin ətrafında ulanlar və piyadalar batalyonu qarşıladı. O, ordunu dolandı, əsgərlərlə gülürüz salamlaşdı və onlardan olduqca razı qaldı...

Paskeviç üçün kənd kəndxudasının, starostanın evində mənzil ayrıldı. Hər bir rus üçün maraqla olan bu ev, indi də İrə müharibəsi dövründə olduğu görkəmini saxlayır; o, böyük deyil, birmərtəbəlidir və öz rərlərində dəhlizlə ayrılan iki otaqdan ibarətdir; hər bir otaqda bir pəncərə vardır, onların şüşələri müxtəlif rəngli olduqlarına görə, otaqlarda həmişə yarımışıq hakimdir; yuxarıda kiçik otaqla

belveder (müşahidə üçün eyvan – K.Ş.), həyətdə gözəl, lakin kiçik güllük vardır, bütün bunlar Şərq adəti üzrə yüksək gil hasarlarla əhatə edilmişdir. Paskeviç evdə yalnız bir mənzildə yerləşdi, digərini isə Abbas Mirzə üçün saxladı. Burada İrannın taleyi həll olunur, Rusiyanın dəfnə əklilinə isə yeni şöhrət budağı həkk edilirdi...

[Потто В.А. Кавказская война. Персидская война 1826-1828 гг. т.3., Ставрополь, 1993, с. 469-470]

...Fevralın 9-da sonuncu konfrans keçirildi.

**Fevralın 9-dan 10-na keçən gecə saat 24:00-da** Abbas Mirzənin münəccimi tərəfindən müəyyən edilmiş vaxtda sülh müqaviləsi imzalandı.

Müqavilənin bağlanması münasibətilə rus toplarından 101 yaylım atəşi açıldı.

### **Moşkov: “Türkmənçayda sülh bağlanması”**

Türkmənçayın tarixi xronikasının öyrənilməsində rəssam Moşkovun çəkdiyi şəkillər də mühüm rola malikdir.

**Moşkov (Maşkov) Vladimir İvanoviç** (1792-1839) – rus batalist rəssamı. 1801-1812-ci illərdə Peterburq Rəssamlıq Akademiyasında təhsil almışdı. 1815-ci ildə “1813-cü ildə Leypsiç şəhəri önündə döyüş” şəklinə görə akademik olmuşdu. 1816-1818-ci illərdə İrandakı rus səfirliyində, 1827-1829-cu illərdə Paskeviçin döyüşən ordusunda xidmətdə idi. Bu illərdə naturadan eskizlər etmiş, sonradan onların əsasında akvare ilə bir sıra kompozisiyalı şəkillər çəkmişdi.

1839-cu ilin mayında Həştərxanda ölmüşdü

Moşkovun çəkdiyi şəkillərdən müəyyən hissəsi Türkmənçay tematikasına aiddir. Bunlar mahiyyət etibarilə unikal rəsm-sənəd, baş verənlərə rus rəssamının baxışlarının əksi olub, hadisələri xeyli dərəcədə əyaniləşdirir...

Ona görə də başlıca işlərdən biri Moşkovun bu mövzuda çəkdiyi bütün şəkillərin müəyyənlişdirilməsi və surətlərin toplanmasından ibarət olmuşdur.

Bu şəkillərin bəziləri bir yerdə əlavələrdə verilmiş, mövzuna görə mətndə istinad olunmuşdur.

Şəkillərin bəziləri Moşkovun 1816-1818-ci illərdə Yermolovun elçiliyinin tərkibində olduğu dövrə aiddir. Bu şəkillərdən biri elçiliyin Fətəli şah tərəfindən qəbulunu əks etdirir (M.N.Yermolovanın kolleksiyasından).

Digər şəkillər 1826-1828-ci illər rus-İran və 1828-1829-cu illə rus-türk müharibələrini əks etdirir. **V.V.Sadovenin** yazdığına görə, rus-İran müharibəsinin litoqrafiyalaşdırılmış süitasına aşağıdakı şəkillər aiddir: “İranlıların Yelizavetpol yaxınlığında məğlubiyyəti”, “Cavanbulaq yaxınlığında iranlılar üzərində qələbə, 1827, 5 iyul”, “General Paskeviçin komandanlığı altında Araz çayının keçilməsi”, “Cavanbulaq yaxınlığında döyüşün nəticələri: iranlılar ruslara təslim olur”, “İran qalası Abbas-Abadın təhvil verilməsi, 1827, 7 iyun”, “İran qalası Sərdarabadın

hücumla alınması”, “İran qalası İrəvanın hücumla alınması. 1827-ci il 1 oktyabr”.  
“Türkmənçayda sülh bağlanması”, “Paskeviçin İran taxtının vəliəhdi ilə görüşməsi”, “Təzminat pulunun verilməsi”, “Təzminat pulunun daşınması”.

[**Садовен В.В.** Русский художники баталисты XVIII-XIX веков. М.:  
Искусства, 1955, с.78].



Moşkovun Türkmənçay müqaviləsi əsasında ermənilərin Şimali Azərbaycanı kiçöçürülməsi prosesini əks etdirən şəkli də maraqlı doğurur.

**Arazı ayırdılar...**

Arazı ayırdılar,  
Min oyun qayırdılar,  
Qürbət elə düşəndə  
Məni qul sayırdılar.  
\*\*\*

Araza gəmi gəldi,  
Mən dedim, hamı gəldi,  
Səy ağla, ay gözlərim,  
Ayrılıq dəmi gəldi.  
\*\*\*

Arazda axar qaldı,  
Tərən uçu, sar qaldı,  
Elimdən ayrı düşdüm,  
Gözlərim baxar qaldı.  
\*\*\*

Araz gəldi yan axdı,  
Dibindən min can axdı.  
Vətən sarı baxanda,  
Ürəyimdən qan axdı.  
\*\*\*

Keçmə, Araz dərindir,  
İçmə suyun, sərindir,  
Həsət baxan bu ellər,  
Sənin də ellərinir.  
\*\*\*

Qəribəm bu vətəndə,  
Gözüm yoldan ötəndə,  
Qəriblik yaman olur,  
Baş yastığa yetəndə.  
\*\*\*

Mən aşıqəm Qarabağ,  
Şəki, Şirvan, Qarabağ.  
Tehran cənnətə dönsə,  
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

\*\*\*

Yol vermə yada, Təbriz,  
El gedər bada, Təbriz,  
Sənin həsrətindəyəm,  
Can vermə fəda, Təbriz...

### 1828-ci il 14 mart. Peterburq

**“Северная пчела” qəzetindən:** - Bu tarixdə (14 mart 1828-ci il – K.Ş.) günorta saat üçdə paytaxt sakinlərinə Petropavlovsk qalasından top atəşilə İranla sülh bağlanması haqqında xəbər verildi. Onun və traktatın özü haqqında məlumat buraya bu gün İranda fəaliyyət göstərən Rusiya qoşunlarının baş mənzilindən Xarici İşlər Dövlət Kollegiyasının idarəsinə kollec məşaviri qriboyedov tərəfindən gətirilmişdir.

Qriboyedov Paskeviçin adından Türkmənçay traktatını Nesselvrodeyə təqdim etmiş, sonra birlikdə I Nikolayın qəbulunda olmuşdur.

### 1828-ci il 18 mart. Peterburq

**V.A.Jukovskinin A.A.Voeykova məktubundan:** - Bizdə ziyafətdir: sülhü bayram edirik.

**Jukovski Vasili Andreyeviç** (1783-1852) – tanınmış rus şairi, 1827-ci ildə Peterburq EA-nın fəxri üzvü, 1841-ci ildə üzvü olmuşdur. Tərcüməçi və ədəbi tənqidçi kimi də məşhurdur.

Paskeviç qraf Erivanski edilmişdir və onun qraflığının tam güclü olması üçün hökmdar ona milyon bağışlamışdır. Sülh haqqında xəbər gətirən Qriboyedova 4000 çervon bağışlamışdır, gözəl qrafinya Soloqubun nişanlısı, traktatı bağlayan Obrezkovu onun adaxlısına 300000 çehiz göndərməklə mükafatlandırılmışdır. Çar mükafat verməyi düşündükdə zarafat etmir.

[Соловьев Н.В. История одной жизни; А.А.Воейкова. Светлана. Пб., 1916, с.69; Попова О.И. Грибоедов – дипломат. М., 1964, с. 103]

## 1828-ci il 21 mart. Peterburq

**Türkmənçay müqaviləsi haqqında manifest.** Gülüstan müqaviləsindən fərqli olaraq, Türkmənçay müqaviləsi haqqında manifest özünü çox gözlətmədi. **1828-ci il martın 21-də** İranla müharibənin başa çatması və Rusiya ilə İran arasında sülh bağlanması haqqında manifest verildi. Ən gecə çar **I Pyotrun** (1689-1725) zamanından Azərbaycan torpaqlarının işğalı üçün onun etnik mənsubiyyətinin ciddi-cəhdlə dəyişdirilməsinə dair dövlət siyasəti və strateji məqsədin yerinə yetirilməsi burada təsbit edildi. Yeni işğal olunmuş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının torpaqları “qədim Ermənistanın bir hissəsi” elan olundu.

**“İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Erməni vilayəti adlandırılması haqqında” senata çar fərmanı.** Elə həmin gün - 1828-ci il martın 21 -də Rusiyaya ilhaq olunmuş iki Azərbaycan xanlığı haqqında belə bir adda vilayət yaradılması barədə fərman verildi. Bu sənəd Rusiya imperiyası qanunlarının tam külliyyatında nəşr edilmişdir:

“1888. - Марта 21(1828 - К.Ш.) (Распубликованъ Сенатом 27 марта - прим. издателей). Именный, данный Сенату. - О именовании присоединенных к России Ханств Эриванского и Нахичеванского Областию Армянскою.

Силою Трактата, с Персиею заключенного, присоединенная к России от Персии Ханство Эриванское и Ханство Нахичиванское, Повелеваем во всех делах именовать отныне Областию Армянского и включить оную в Титул Наш. Об устройстве сей Области и порядке ея управления Правительствующий Сенатъ в совете время получит надлежащая повеления”.

[Полное собрание законов Российской империи. Собр. второе, т. III. 1828. СПб., 1830, с. 272-273]

Ermənilər bunu sevinclə qarşıladı.

**K.Arqutinski-X.Lazarevə:** - İranla bağlanmış sülh bir çox cəhətdən mənə gözəl dəqiqələr bəxş etdi ki, Naxçıvan və İrəvan əyalətlərinin Erməni vilayəti adlandırılması heç də onlardan sonuncu deyildi... Yeni vilayətlərin sakinləri, bizim həmsöylərimiz Erməni vilayəti adında bəzi özünəməxsus halları mükafat alır. Gözəl və olduqca faydalı fikirdir.

[**Агаян Ц.П.** Роль России в исторических судьбах армянского народа, с.220].

## 1828-1917-ci il oktyabr. Türkmənçay müqaviləsi: məzmunu və həyata keçirilməsinə dair.

Burada adətən edildiyi kimi Türkmənçay müqaviləsinin maddələrinin qısa məzmununu təkrar etməklə kifayətlənmək olardı. Lakin adətən olduğu kimi bunun da heç bir elmi əhəmiyyəti olmazdı. Ona görə də hər bir müqavilə, o cümlədən Türkmənçay da dinamikada nəzərdən keçirilməlidir.

Türkmənçay müqaviləsi preambula və 16 maddədən ibarət idi. Gülüstan müqaviləsinin ayrı-ayrı maddələrinin məzmunu Türkmənçayda əks olunmuş, onun IX və X maddələrində nəzərdə tutulmuş məsələlərə aid xüsusi ticarət aktı imzalanmışdı.

Türkmənçay müqaviləsinin **preambulasında** sülhün zərurətindən və onu imzalayanların (İ.Paskeviç, A.Obrezkov və Abbas Mirzə) səlahiyyətindən bəhs olunurdu.

**Birinci maddə** ilə əbədi zamanadək sülh elan olunurdu. Türkmənçay müqaviləsi əsasən, 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması ilə, rəsmən isə RSFSR və İran arasında 1921-ci ildə bağlanmış müqavilə ilə qüvvədən salınmışdı. Yeni müqavilə imzalanarkən təkrarən tarixi ədalətsizliyə yol verilmişdir. Gülüstan və Türkmənçaydan sonra bu müqavilə də Azərbaycanın bölüşdürülməsini təsdiq etdi.

**İkinci maddə** ilə Gülüstan müqaviləsinin qüvvədən düşdüyü və onun Türkmənçay müqaviləsilə əvəz olunduğu bildirilirdi.

**Üçüncü maddədə** İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya ilhaqı təsdiqlənirdi. Çar hökuməti bu tarixi Azərbaycan torpaqlarının ilhaqından sonra yuxarıda qeyd edildiyi kimi I Nikolayın 1828-ci il 21 mart tarixli fərmanı ilə onların əsasında “Erməni vilayəti” yaradıldı. **Çavçavadze** həmin vilayətə rəis təyin edildi.

**Çavçavadze Aleksandr Gersevanoviç** (1786-1846)-gürcü knyazı, şair, general-mayor. Atası vaxtı ilə Peteburq sarayında səfir idi. Çavçavadze Napoleonun Rusiyaya hücumu zamanı Barklay de-Tollinin adyutantı olmuşdur. Gürcü ədəbiyyatında lirik şair və maarifçi kimi məşhurdur. A.Qriboyedov onun qızı Nina (1812-1857) ilə evlənmişdi.

Beləliklə, tarixi Azərbaycan torpaqlarında “Erməni vilayəti” yaradılmış, gürcü isə ona rəis təyin edilmişdir.

“Erməni vilayəti” adlandırılan qurum 1840-cı ildə ləğv edilmişdir. 1849-cu ildə keçmiş İrəvan və Naxçıvan torpaqları əsasında İrəvan quberniyası təşkil olunmuşdu.

**Dördüncü maddədə** sərhədlər göstərilirdi. Sərhədlərin ərazi üzrə müəyyənləşdirilməsi üçün **1829-cu il yanvar ayının 18-də** Rusiya-İran protokolu tərtib edilmiş, Paşkeviç və Abbas Mirzə tərəfdən sərhəd xətti şəxsən

yoqlandıqdan sonra imzalanmışdı. Həmin sərhəd xətti sonralar keçirilmiş bəzi dəyişikliklərlə müasir dövrdək davam edir.

**Beşinci maddədə** İran IV maddənin müəyyən etdiyi sərhəd xətti ilə Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların Rusiyaya məxsus olduğunu tanıyırdı.

**Altıncı maddə** təzminatın miqdarını (iyirmi milyon gümüş manat) müəyyən edirdi. VI maddə Rusiyanın xarici siyasətinin işğalçı mahiyyətini açıq-aşkar göstərir. Bu maddə tərəflər arasındakı münasibətlərdə gərginlik yaranan məsələlərdən olmuşdu. Təzminatın 5 gururu müqavilə imzalanmasınadək alınmışdı. Təzminatın verilməsini təmin etmək üçün Cənubi Azərbaycanın bir neçə şəhərində rus qoşunları saxlanmışdı, təzminat ödənildikcə qoşunlar çıxarılmalı idi. 1827- ci ilin sonunadək qismən 8 gurur ödənilmişdi. Qalan hissə 1830-cu ilədək ödənilməli idi. Lakin 1829-cu ildə Tehranda Qriboyedovun öldürülməsindən sonra (IX maddənin şərhinə baxın - K.Ş.) Peterburqda İran elçiliyini qəbul edən rus çarı Nikolay 9-cu gururdan imtina etmiş, 10-cu gururun ödənmə müddəti beş ilədək uzadılmışdı. Son gururun verilməsi 1854-cü ildə tamamilə ləğv edilmişdi. Beləliklə, altıncı maddə həmin ildə əhəmiyyətini itirmişdi.

**Yeddinci maddə** ilə Abbas Mirzənin vəliəhd kimi tanınması rəsmən etiraf olunurdu. Abbas Mirzənin 1833-cü ildə vəfat etməsilə yeddinci maddənin taleyi holl olundu.

**Səkkizinci maddə** Gülüstan müqaviləsinin V maddəsini təsdiq edirdi, yəni Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya məxsus olurdu. Bu maddə Türkmənçay müqaviləsinin qüvvədən düşməsinin elan edilməsindən fəaliyyətdə olmuş, rəsmən 1921-ci il RSFSR-İran müqaviləsinin 11 maddəsilə ləğv edilmiş, İranın Xəzər dənizində öz bayrağı altında üzmək hüququ təsbit olunmuşdu.

**Doqquzuncu maddə** İranda Rusiyanın daimi diplomatik missiyasının təsis edilməsini nəzərdə tuturdu. Bu maddə üzrə **1828-ci il aprel ayının 15-də** İranda daimi diplomatik missiyanın təsis edilməsi haqqında fərman verildi. A.S.Qriboyedov İranda nazir rezident təyin edildi. Missiya bütün ştatı ilə **sentyabrın 9-da** Təbrizə yola düşmüş və oktyabrın 6-da ora çataraq ratifikasiya fərmanını Abbas Mirzəyə təqdim etmişdi. “Ağıldan bəla”nın müəllifi yeni vəzifədə bütün qüvvəsini çarizmin İranda müstəmləkəçilik siyasətini reallaşdırmağa yönəlmişdi. Hər vasitə ilə təzminatın alınmasını (6-cı maddə) təmin etmə, əsirlər məsələsi (13-cü maddə) üzrə canfəşanlıq, ermənilərin köçürülməsi naminə (15-ci maddə) hər cür vasitələrə əl atmaq deyilənlərə sübutdur. Bütün bunlar ciddi diplomatikqalmaqlarla müşayiət olunmuşdu. Nəticədə Qriboyedovun fəaliyyətindən ciddi narazılıq artmağa başladı. **1829-cu il yanvarın 30-da** Qriboyedov bir neçə nəfər istisna olmaqla missiyanın digər üzvlərlə birlikdə öldürüldü. İran Abbas Mirzənin oğlu **Xosrov Mirzənin** başçılığı altında Peterburqa üzrxahlıq elçiliyi göndərmişdir.

**Onuncu maddə** ticarət konsulluqları açılması və b. məsələlərdən bəhs edirdi. Artıq qeyd edildiyi kimi gömrük və ticarətlə bağlı digər problemlər Xüsusi ticarət aktında verilmişdi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra rus-İran ticarət münasibətində ciddi dəyişikliklər baş vermişdi.

Bu maddəyə uyğun olaraq İranda Rusiyanın üç baş konsulluğu (Təbriz, Rəşt, Astrabad) açılmış, sonralar sayı artırılmışdı.

**On birinci maddə** ilə qarşılıqlı surətdə təbəələrin bütün tələbləri və müharibə ilə dayandırılmış işlərin bərpası tənzimlənirdi.

Müqavilənin **on ikinci maddəsində** Arazın hər iki tərəfində tərpənməz əmlaka malik olan təbəələrə onların satılması üçün üç il vaxt verilməsindən; **on üçüncü maddədə** hərbi əsirlərdən, **on dördüncü maddədə** azərbaycanın (Cənub – K.Ş.) bütün əhalisi və məmurlarına bağışlanmağa əta olunduğundan, ailələri ilə birgə İrandan Rusiyaya keçmələrindən və s. bəhs olunurdu.

Müqavilənin **on ikinci, on dördüncü və on beşinci** maddələri hələ uvaxt yerlərdə müxtəlif cür izah olunurdu. Ona görə də Qriboyedov bu maddələr haqqında xüsusi şərh yazmışdır.

## 1828-ci il 23 sentyabr. İrəvan

**A.S.Qriboyedov – Qraf İ.F.Paskeviçə. Təliqə №52:** - ... Türkmənçay müqaviləsinin indiyədək hər iki tərəfdən yanlış təfsir olunan üç maddəsi haqqında fikrimi şərh etməyi artıq hesab etmirəm. Əgər cənab alinizs Tiflis hərbi qubernatoruna və İrəvan, Qarabağ, Talış və başqa sərhəd rəislərinə göstəriş versəniz ki, bir və eyni məsələ üzrə müxtəlif təfsirlər olmasın, onda onlar bizim təbəələrin etməli olmadıqları və buraxmadıqları köçməyə yeni ehtirasdan çəkindirsinlər.

1) XII maddə ilə hər iki dövlətin Arazın hər iki tərəfində tərpənməz əmlakı olan təbəələrinə üç illik müddət verilmişdir ki, bu müddət ərzində onu sərbəst sata və dəyişə bilsin. Bu və ya başqasının köçmək azadlığı haqqında bir söz də deyilməmişdir.

2) XIV maddə ilə öz tənqidinə görə yurddaşına zərərli təsir göstərə bilən əqidəsizlər və fərarilərə, mahiyyət etibarilə xanlar, bəylər və mənəvi rəislər və ya mollalara sərhəd yaxınlığında məskunlaşmağa icazə verilməmişdir. Digər sakinlərə gəldikdə, onlardan bir dövlətdən digərinə keçmiş və ya bundan sonra keçəcəklər, hakimiyyət altında olduğu hökumətin icazə verdiyi hər yerdə məskən sala və ya yaşaya bilər.

**Qeyd.** Onların keçdiyi və ya keçəcəyi dövlətə gəldikdə, heç heç yerdə deyilməmişdir ki, o buna icazə, bilet və sərbəst buraxılış verməlidir.

3) XV maddə ilə əlahəzrət şah tərəfindən Azərbaycanın bütün sakinlərinə və məmurlarına tam bağışlama əta edilir. Üstəlik traktatın bağlandığı gündən hesablanaraq o məmur və sakinlərə öz ailəsi ilə birgə İran əyalətlərindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hərəkət edən mülkiyyətini aparmaq və ya satmaq üçün bir il vaxt verilir; hərəkət etməyən mülkiyyətə gəldikdə onun satışı üçün beş il müddət müəyyən edilir.

**Qeyd.** Keçid üçün bu bir illik və hərəkət etməyən mülkiyyəti satmaq üçün beş illik müddət istisnasız olaraq İrandan Rusiyaya, əksinə deyil, keçənlərin xeyrinə qoyulmuşdur. Heç yerdə deyilməmişdir və deyilə də bilməzdi ki, biz təbəələrimizi ailələri və mülkiyyətlərilə buraxmalıyıq, zira bütün maddələr Azərbaycanın işğalına əsaslanmışdır, bizim ordumuz daxil olarkən çoxları bizə qulluq etmişdi və onları alçaltmış və qisasçı əvvəlki hökumətin qanunlarının şübhəsi altında daha qalmaq istəmirdilər.

Mənim fikrimcə, bu, traktatı şərh etməyin yeganə üsuludur: sakinlərin Rusiyadan İrana köçürülməsi haqqında isə heç yerdə deyilməmişdir ki, Rusiya hökuməti buna dözməlidir. Mən güman edirəm ki, əgər cənab-aliniz bu predmetə bundan sonra necə yanaşmalı olduqları haqqında bütün sərhəd rəislərinə təlimnamə göndərməyə iltifat etsə lüzumsuz olmaz.

[Грибоедов А.С. Соч., с. 606-608]

On dördüncü maddə üzrə nəzərdə tutulmuş məsələlərin həyata keçirilməsindən çətinlik özünü tezliklə göstərdi və onun dəyişdirilməsi zərurəti ortaya çıxdı.

## 1842-ci il 12 noyabr.

### Peterburq

**Çar I Nikolayın general Neydqardtın reskriptindən:-** ... Az əhəmiyyətli olmayan digər məsələ İranla sərhəddə sakitliyin möhkəmləndirilməsi ilə sıx bağlıdır.

**Neydqardt A.İ.** - general-adyutant, 1842-1844-cü illərdə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı olmuşdur. Onun vəzifəsindən uzaqlaşdırılmasından sonra canişinlik təsis edilmişdir.

Türkmənçay traktatının XIV maddəsi ilə Rusiya və İran təbəələrinə bir dövlətdən digərinə sərbəst keçmək hüququ verilmişdir. Bu maddəyə tez-tez olduqca geniş mənə verilir və sərhəd sakinlərinə bəxş edilmiş köçmə azadlığı pislik üçün istifadə olunur. Bu narahatlıqdan yarananların qarşısını almaq üçün Tehran sarayı ilə traktatın XIV maddəsinin şərtlərinə izahedici qərar qəbul etmək məqsədilə danışıqlar başlamışdır...

[АКАК, т. IX, ч. 2, с. 594]

Bu danışıqlar nəticəsində 1844-cü ildə Rusiya ilə İran arasında konvensiya bağlanmışdı. Konvensiyaya görə, hər iki dövlətin təbəələri bundan sonra, bir dövlətdən o birinə pasportsuz və rəislərinin formal icazəsi olmadan keçə bilməzdi; əgər pasportsuz keçmə halı baş versəydi, onda həmin şəxs ən yaxın sərhəd rəisliyinə və ya öz dövlətinin konsuluna qaytarılmalı idi; hər iki dövlətin təbəələrinin sərhədi keçmək üçün hökumətlərinə icazə haqqındakı bütün xahişləri yerinə yetirməli idi.

XIX yüzilin 60-cı, 80-ci illərində iki dövlət arasında sərhədlərin keçilməsi xeyli dərəcədə sadələşdirildi.

**On beşinci maddə** ilə ermənilərin köçürülməsi (müqavilədə konkret deyilməsə də ümumi razılıq belə olmuşdu) həyata keçirildi. Qriboyedov yazırdı ki, müqavilə onlara bunun üçün tam hüquq verirdi. Ermənilərin Şimali Azərbaycanca, xüsusən Qarabağ, İrəvan və Naxçıvana köçürülməsi geniş vüsət aldı.

[Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области // Соч. в двух томах, т.2. М., 1971, с. 339-341; Глинка С. Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России. М., 1831 и др.]

Sonuncu, **on altıncı maddə** müqavilə haqqında yerlərə məlumat verilməsindən, onun ratifikasiyasından bəhs edirdi.

Rusiya və İran arasında ticarətə dair 9 maddədən ibarət **Xüsusi ticarət aktı** imzalanmışdı.

Müqavilə Qacarlar tərəfindən **iyul ayında** ratifikasiya edildi. Fətəli şahın ratifikasiya fərmanı rus-türk müharibəsi zamanı (1828-1829-cu illər) Axalkalaki qalasını mühasirə edən rus ordusunun düşərgəsində Paskeviçə təqdim edildi. Bu barədə **iyulun 29-da** tərtib edilmiş protokolu Paskeviç, Qriboyedov, İran tərəfindən **Mirzə Cəfər** imzalamışdı.

\* \* \*

**1917-ci il fevralın 27-də** Rusiyada Türkmənçay müqaviləsini bağlamış Romanovlar sülaləsi devrildi, Müvəqqəti hökumət (1917, mart-oktyabr) quruldu. Yeni hökumət çar Rusiyasının xarici siyasət xəttinə sadiq qaldığını bildirdi. Əsas dəyişikliklər bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması ilə baş verdi.

Bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra elan olunmuş dövlət sənədlərində (1917-ci il 26 oktyabr (8 noyabr) - Sülh haqqında dekret; 20 noyabr (3 dekabr) - Rusiya və Şərqi zəhmətkeş müsəlmanlarına müraciəti və s.) xarici siyasətinin ümumi istiqamətləri, o cümlədən Şərq ölkələrinə münasibət əksini tapmışdır. Rusiyanın elan etdiyi xətlə konkret siyasəti arasında mahiyyət etibarını ilə bəzən kəskin fərqlərin olması belə diqqəti cəlb etmişdir. Sovet Rusiyası çar hökumətinin 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycan torpaqlarını parçalamasına etinasız yanaşmışdı.



**Хәritә 4. İran. 1829-cu il.**

(*Qaynaq: Кафтырев Д. Исторические, географические и статистические сведения о Персии. СПб., 1829.*)

## 1918-ci il 14 yanvar.

### Petroqradd

**Sovet dövlətinin İrana bəyanatından:** - Petroqraddakı İran səfirinə. Vətəndaş Səfir! Mən İran xalqı daxilində 1907-ci il ingilis-rus müqaviləsinin sonrakı taleyinə münasibətdə şübhə mövcud olduğunu əsas götürərək Rusiya Respublikası Sovet Hökuməti adından aşağıdakıları nəzərinizə çatdırmaq şərəfinə nailəm:

Xalq Komissarları Soveti İkinci Ümumrusiya Sovetlər qurultayı tərəfindən 1917-ci il oktyabrın 26-da təsdiq olunmuş beynəlxalq siyasət prinsiplərinə tam uyğun olaraq, 1907-ci il ingilis-rus müqaviləsini İran xalqının azadlıq və müstəqilliyinə qarşı yönəldiyinə görə həmişəlik ləğv olunduğunu elan edir. Xalq Komissarları Soveti tərəfindən, eyni zamanda, İran xalqının azad və müstəqil mövcud olmaq hüququnu hər hansı münasibətdə məhdudlaşdıran və ya əl-qolunu bağlayan, göstəriləndən həm əvvəl, həm də sonrakı bütün müqavilələri etibarsız və hər cür qüvvəsini itirmiş elan edilir..."

[Газ. Известия, от 16(29) января 1918 г.; Хрестоматия по новейшей истории. Док. и мат., т. 1, М., 1960, с. 814-815]

...İran hökuməti cəmi bir ay sonra - 1918-ci il 14(27) fevralda (Türkmənçay müqaviləsinin bağlanmasından 90 il sonra - K.Ş.) Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin bəyanatına təşəkkürlə cavab verdi və İran hökumətinin xalqların azad razılışma və qarşılıqlı hörmət prinsipi əsasında yeni müqavilələr, konsulluq konvensiyaları və digər aktlar bağlamaq üçün danışıqlar aparmağa tam hazır olduğunu bildirdi.

**1917-ci ilin oktyabr - 1918-ci ilin may ayı dövründə** baş verən hadisələr keçmiş Rusiya imperiyasının cənub ucqarında üç respublikanın yaranması ilə başa çatdı. **1918-ci il mayın 28-də** Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması haqqında İstiqlaliyyət bəyannaməsi elan edildi.

## 1918-ci il 28 may.

### Tiflis

**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması haqqında İstiqlaliyyət bəyannaməsindən:** - Böyük Rusiya inqilabının cərəyanı ilə dövlət vəcudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə Zaqafqaziyanın rus ordulan tərəfindən tərkinə mövcud bir vəziyyəti-siyasiyyə hasil oldu. Kəndi qəvayi-məxsusələrinə tərk olunan Zaqafqaziya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzad kəndi əllərinə alaraq Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqayi-siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti cüzindən

çıxıb öz müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti təsisini səlah gördü... Buna binaən arai-imümiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şurayı millileyyi - islamiyyəsi bütün cəmətə elan ediyor ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kibi Cənub və Şərqi Zaqafqaziya ibarət olan Azərbaycan dəxi kamiləlhüquq müstəqil bir dövlətdir...

[Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I c Bakı, 1998, s. 7]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türkmənçay müqaviləsinə rəsmən münasibət bildirməsə də, respublikanın ərazisinə dair bəyanatda İranla mövcud sərhədlərə toxunulmadığı aydın olur.

## 1919-cu il iyul.

### Bakı

**Y.V.Çəmənşəminlinin yazdıqlarından:** - Biçarə İran rus zərbəsindən göz açə bilmirdi ki, ölkəsinin rahat və tərəqqisinə çalışsın. **Çəmənşəminli Yusif Vəzir (1887-1943)** - yazıçı, publisist və dövət xadimi. 1897-1909-cu illərdə Şuşa və Bakı realnı məktəblərində ibtidai təhsil almış, 1910-1915-ci illərdə Kiyev universitetinin hüquq fakültəsində oxumuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə diplomatik işdə çalışmışdır. 1943-cü ildə repressiyaya məruz qalmışdır.

Rus yıxıldı. Rus ilə İran arasında Azərbaycan dövləti təşəkkül etdi. Rus qorxusuna qarşı Qafqaz orduları döşlərini sipər edərək durdular və duracaqlardır. İran da asudə nəfəs almağa başladı... Hansı nöqtəyi-nəzərdən baxsaq, İranın müstəqil və məsud yaşaması bizə əlverişlidir. Dövlətimizin “Azərbaycan” adlandığı sui-təfəhhümlərə səbəb oldu. Halbuki Təbriz əyalətinin, yəni İran Azərbaycanının İranın olub-olmaması barədə ortalıqda heç bir məsələ yoxdur...

[Azərbaycan qəz., 1919-cu il iyul; **Həsənov C.** Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı, 1993, s. 297]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən fərqli olaraq, İran ilk vaxtlar onu tanımaqdan imtina etmiş, Sovet Rusiyasının İranla qeyri-bərabər müqavilələri, o cümlədən Türkmənçayı ləğv etməsindən çıxış edərək **1919-cu ilin əvvəllərində** Paris sülh konfransında keçmiş Azərbaycan xanlıqlarının ərazisinə iddia ilə çıxış etmişdi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin səyi nəticəsində İranın mövqeyində dəyişikliklər əmələ gəlmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İran arasında yaxınlaşma **1919-cu il dekabr - 1920-ci il mart** arasında Bakıda Azərbaycan-İran danışıqlarının keçirilməsi, **1920-ci il mart ayının 20-də** iki dövlət arasında dostluq, teleqraf, ticarət-gömrük və b. sahələrdə müqavilələr bağlanması ilə başa çatdı.

Bütün bunlarla birlikdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Cənubi Azərbaycana bütövlükdə Azərbaycanın tarixi tərkib hissəsi kimi baxması, orada baş verən hadisələri diqqət mərkəzində saxlaması, Azərbaycanın birliliyinin təmin edilməsi fikri olmuşdu. İstər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, istərsə də onun devrilməsilə (1920-ci il 28 aprel) qurulmuş Sovet hakimiyyəti ilə eyni dövrdə olmuş, **Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin** başçılıq etdiyi Milli hökumət (1920-ci il aprel-sentyabr) zamanı Azərbaycanın birləşdirilməsi üçün müəyyən şərait meydana gəlmişdi.

**Xiyabani Şeyx Məhəmməd Hacı Əbdülhəmid oğlu** (1879-1920) - 1905-1911-ci illər İran inqilabının iştirakçısı olmuş, Məclisə deputat seçilmişdir (1909-1911). 1920-ci il Təbriz üsyanının rəhbəri olmuş, Milli hökumət təşkil etmişdi. Şah qoşunlarının Təbrizə hücumu zamanı öldürülmüşdü. Görkəmli natiq və publisist kimi də məşhurdur. **Xiyabaninin nitqindən. 1920-ci il 3 iyul:** — Biz ölkəmizdə milli hökumət qurmaq istəyirik. Azərbaycan çox zərərlər çəkmiş, zərbələrə düşər olmuşdur. O, özgələrdən və özünükülərdən xəsarət görmüşdür. O, indi təmir və bərpaya möhtacdır. ... **Azərbaycan SSR** də İranla rəsmi münasibətlərdə mövcud olan sərhədlərdən çıxış edirdi.

Türkmənçay müqaviləsi əvvəlki kimi Rusiya və İran arasındakı münasibətlərin predmeti olaraq qalırdı. Lakin hər iki tərəf buna ehtiyac görmədiyindən onu rəsmən ləğv etmək və yeni münasibətlər qurmaq fikrində idi. Bununla əlaqədar olaraq tərəflər arasında **1921-ci il fevralın 26-da** (Türkmənçay müqaviləsindən 93 il sonra - K.Ş.) Moskva müqaviləsi imzalandı.

## **1921-ci il 26 fevral.**

### **Moskva**

**RSFSR və İran arasında müqavilədən:** - ... **Maddə 1.** Rusiya Sovet hökuməti İran xalqına münasibətdə Rusiyanın siyasətinin əsasları haqqında 1918-ci il 14 yanvar və 1919-cu il 26 iyun notalarında ifadə edilmiş öz Bəyannaməsinə uyğun olaraq, fəhlə və kəndlilərin iradəsi ilə devrilmiş Rusiyanın imperialist hökumətinin İrana münasibətdə Rusiyanın zorakılıq siyasətindən qəti imtina etməsi haqqında bir daha təntənəli bildirir.

Rusiya Sovet hökuməti ona uyğun olaraq və İran xalqını müstəqil, çiçəklənən və özünün bütün sərvətlərinə azad sərəncam verən görmək arzusu ilə keçmiş çar hökumətinin İranla bağladığı və İran xalqının hüquqlarının azaldılmasına gətirmiş bütün traktatları, müqavilələri, konvensiya və sazişləri ləğv edilmiş və hər cür qüvvəsini itirmiş elan edir...

**Maddə 11.** Razılığa gələn hər iki Yüksək tərəflər bu Müqavilənin 1-ci maddəsində elan edilmiş prinsiplərin gücünə görə 8-ci maddəsilə İrani Xəzər dənizində donanma saxlamaq hüququndan məhrum edən İran və Rusiya arasında 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçayda bağlanmış sülh müqaviləsinin də öz

qüvvəsini itirməsi mülahizəsindən çıxış edərək bu müqavilənin bağlandığı vaxtdan onların Xəzər dənizində öz bayraqları altında azad üzmək hüququndan bərabər dərəcədə istifadə etməyə razıdılar..."

[Документы внешней политики СССР. М., 1959, т. III, док. 305, С. 536-544; Советско-иранские отношения, С. 74-82.]

Müqaviləni RSFSR tərəfindən **Georgi Çiçerin**, İran tərəfindən **Müşavərəl Məmalek** imzalamışdır. RSFSR hökuməti müqaviləni **1921-ci il martın 20-də** ratifikasiya etmiş, ratifikasiya fərmanları **1922-ci il fevralın 26-da** Tehrandə mübadilə olunmuşdu.

Bələliklə, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi, əsasən 90 il, rəsmi müqavilə ilə 93 il mövcud olduğdan sonra ləğv edildi. 93 il əvvəl olduğu kimi, bu zaman da məsələlər Rusiya və İran arasında həll edildi. Azərbaycanın taleyi nəzərə alınmadı.

**Türkmənçayın övladları - Ermənilər: "Rus otunu yemək, İran çörəyini yeməkdən daha yaxşıdır".**

Tarix göstərir ki, Azərbaycanın əleyhinə nə varsa, erməninin xeyrinə olub, erməni isə harada və hansı sahədə olmasından asılı olmayaraq əldə etdiyi hər bir uğuru Azərbaycana qarşı yönəldib. Türkmənçay müqaviləsindən də ən çox udan ermənilər oldu, hətta demək olar ki, ermənilər bir xalq kimi Türkmənçayım övladlarıdır. Ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsindən bəhs edən müəlliflərin hamısının təkrar etdiyi "Rus otunu yemək, İran çörəyini yeməkdən daha yaxşıdır" ifadəsi də çox mətləblərin həlli üçün mühüm formuladır. Təəssüf ki, İranda bu məsələyə lazımı diqqət yetirilmir.

Türkmənçayadək ermənilər vətənsiz olub, dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmişdilər. Onları yalnız din birləşdirirdi və bu xristian həmrəyliyi ilə də problemlərini həll etməyə çalışırdılar. **İsrail Ori** (1658-1711) ermənilərin diqqətini Rusiyaya yönəldə bildi və bu müraciətlər sistemli şəkil aldı. Bu, cənuba üz tutan I Pyotrun siyasətinə uyğun gəldi. Onun 1722-ci ildə Xəzərsahili torpaqlara işğalçı yürüşü ermənilərin mövqeyini möhkəmləndirdi. Çarın 1724-cü il 10 noyabr fərmanı ermənilərin işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsinə təkan verdi. Lakin Rusiya bölgədə mövqeyini uzun müddət saxlaya bilmədi. Buna baxmayaraq erməni "ideoloqları" Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq iddialarını davam etdirirdilər. Onların erməni dövləti yaratmaq layihələri hiyləgər məzmunu və konyuktur xarakteri ilə diqqəti cəlb edir. Bir layihəyə görə, **II İraklinin** başçılığı ilə erməni-gürcü birləşdirilmiş dövləti yaradılmalı idi (1761, İosif Emin), digər layihəyə görə, Rusiyanın himayəsi altında məliklərdən birinin başçılığı ilə erməni dövləti qurulmalı idi (1769, Movses Səfərov). **İ.Arqutinski-İ.Lazarevin** "Şimal proqramı" erməni dövlətinə knyaz **Q.Potyomkinin** başçılığını nəzərdə tuturdu və s.

Rusiyanın XIX yüzilin başlanğıcından Cənubi Qafqazı ilhaqdan ötürdiyi praktik addımlar ermənilər üçün əlverişli şərait yaratdı. Türkmənçay isə

bunun kulminasiyası oldu. Tarixi xronikadan aydın olan bəzi nəticələrə diqqət yetirək:

- Çarizmin Cənubi Qafqazda işğalçı fəaliyyəti ermənilərin Azərbaycan torpaqları əsasında dövlət qurmaq iddiasını fəallaşdırdı, Rusiyanın yaxından köməyi ilə bu iddianın reallaşmasına çalışan yeni erməni “ideoloqları”, hərbciləri, məmur dəstəsi yetişdirildi. Onlar Türkmənçayla kifayətlənməyərək sonralar da məkrli əməllərini davam etdirmiş, azərbaycanlılara qarşı soyqırımların təşkilatçıları olmuşdular;

- Ermənilər köçürüldükləri Şimali Azərbaycan torpaqlarında mərkəzləşmiş, Azərbaycanın hesabına millət kimi konsolidasiya olmuş, bu imkanları Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı yeni iddialara çevirmişlər;

- Təxmini hesablamalara görə, ermənilərin köçürülməsi İrana, əsasən Cənubi Azərbaycana 32 mln. manat ziyan vurmuş, bunun bütün ağırlığı yerli əhalinin üzərinə düşmüş, vəziyyəti kəskin şəkildə pisləşmişdi. Köçürülmə Şimali Azərbaycanda da azərbaycanlıların ən məhsuldar torpaqlarının əllərindən çıxması ilə nəticələnmişdi. Köçürmənin xərcləri də, demək olar ki, Azərbaycan hesabına həyata keçirilmişdi...

Rusiya-İran Türkmənçay müqaviləsindən kifayət qədər bəhrələnən ermənilər müasir dövrdə ermənipərəst qüvvələrin yaxından köməyi ilə işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarını yenidən bölüşdürən öz Türkmənçayına nail olmaq istəyir. Bu mümkünsüzdür...

## **Türkmənçay Azərbaycanın taleyində**

Ermənilərdən fərqli olaraq Türkmənçay Azərbaycanın taleyində dərin və ağır iz buraxdı.

Tarix boyu Azərbaycanın torpaqları uğrunda amansız mübarizələr olmuş, hətta onun bölüşdürülməsi də baş vermişdir. Lakin xalq onun nəticələrini aradan qaldırmağa nail ola bilməmişdi. Türkmənçay isə Azərbaycan xalqını regionda olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli, beynəlxalq aləmdə isə kəskin dəyişikliklər və tərəqqi dövründə yaxaladı: **Azərbaycan torpaqları bölüşdürüldü.** Bu, Azərbaycana misilsiz çətinliklər və faciələr gətirdi...

Azərbaycan xalqı bütün bunların qarşısında baş əymədi, öz varlığını qoruyub saxladı. Ərazi birliyinin pozulmasına baxmayaraq vahid millət kimi təşəkkül tapdı...

# Türkmənçay



**Əlavələr**

**Şəkillər**

**Sənədlər**



**I Aleksandr.**  
Vendraminin Sent-Obenin  
şekli üzrə qravürası



**I Nikolay.**  
Müasir litoqrafiya



**K.V. Nesselrode.**  
P.Borelin litoqrafiyası.  
1860-cı illər



**İ.İ. Dibiç**  
C.Dou.  
1819-1824-cü illər



*Худож. Данилъ Павловичъ въ Петербургѣ.*

ГЕНЕРАЛЪ — ЛЕЙТЕНАНТЪ

*Николайъ Павловичъ*

РТИЩЕВЪ

ГЛАВНОКОМАНДУЮЩІЙ ВЪ ГРУЗИИ

• 1812 — 1816.

N.F. Rtischev



Удал. Митюръ К. Гиндлеръ въ Парижѣ.

ГЕНЕРАЛЪ — ЛЕЙТЕНАНТЪ

*Александръ Петровичъ*

ЕРМОЛОВЪ.

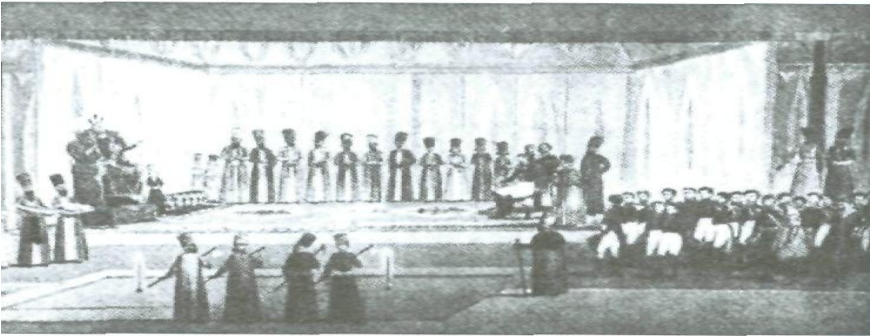
ГЛАВНОКОМАНДУЮЩІЙ ВЪ ГРУЗИИ.

1816—1827.

**A.P. Yermolov**



**Fətəli şah**



**Yermolovun elçiliyi Fətəli şahın qəbulunda.**  
1817-ci il. *Rəssam V.İ. Moşkov.*



Музей - Центральный Дом Советов в Ленинграде

ГЕНЕРАЛЬ - ФЕЛЬДМАРШАЛЬ

*Генерал Иван Паскевич*

ПАСКЕВИЧЪ - ЗРИВАНСКІЙ.

ГЛАВНОКОМАНДУЮЩІЙ ОТДѢЛЬНЫМЪ КАВКАЗСКИМЪ КОРПУСОМЪ.  
1827 - 1831.

İ. F. Paskeviç



---

**A. A. Bakixanov.**  
*Rəssam N. İsmayilov*

---



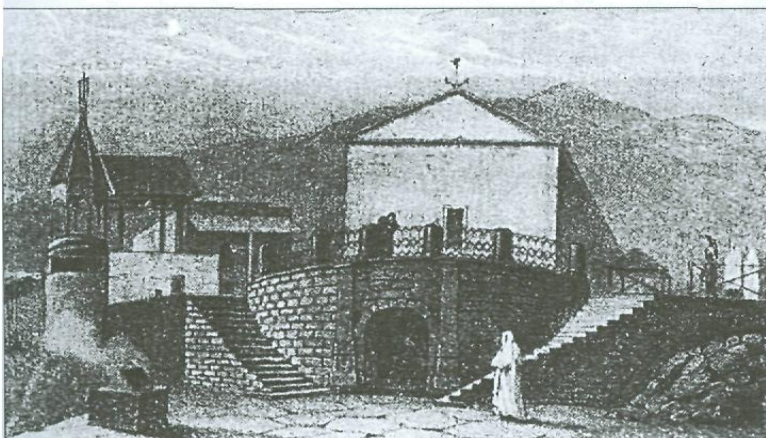
---

**A.S. Qriboyedov.**  
*Moskovun akvarelindən*

---



**Qriboyedovun Tehrandada öldürüldüyü yer - “Bağ-e elçi”**



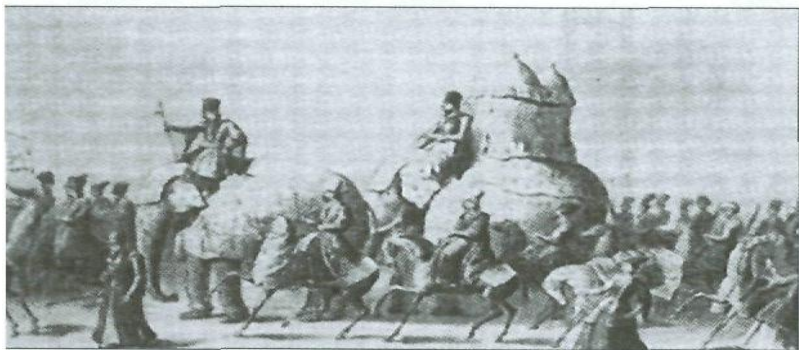
**Qriboyedovun qəbri. Tiflis. Borelin litoqrafiyasından**



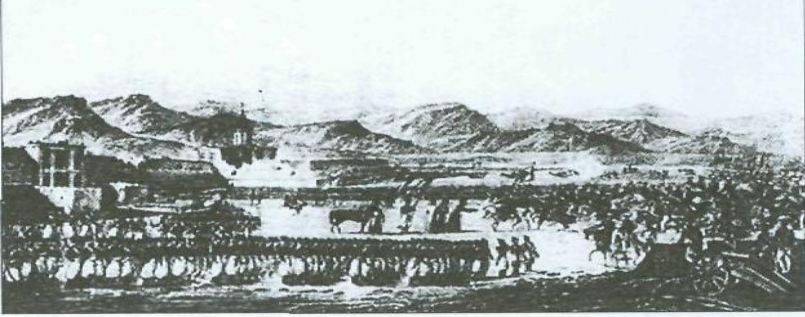
Xovlu xalça. " Abbas Mirzə".  
XIX əsr. Naxçıvan Dövlət Xalça muzeyi



**Məhəmməd şah (1834–1848) dövrünə aid şəkil.**  
*İkinci sırada soldan üçüncü Əbülhəsən xan*



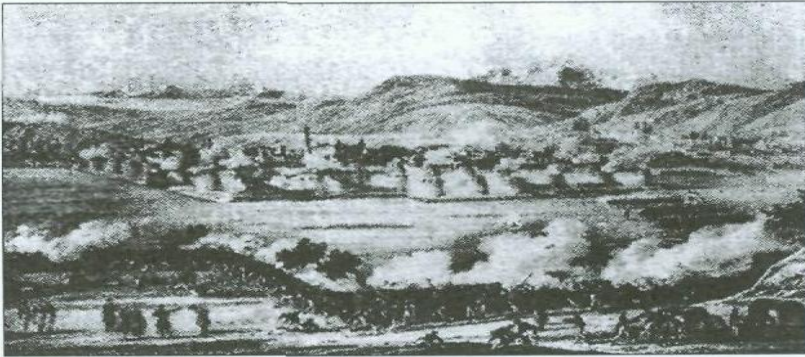
**İran səfirliyinin Peterburqa getməsi**



**“Abbas-Abad qalasının ruslara təhvil verilməsi”.**

**7 iyul 1827-ci il.**

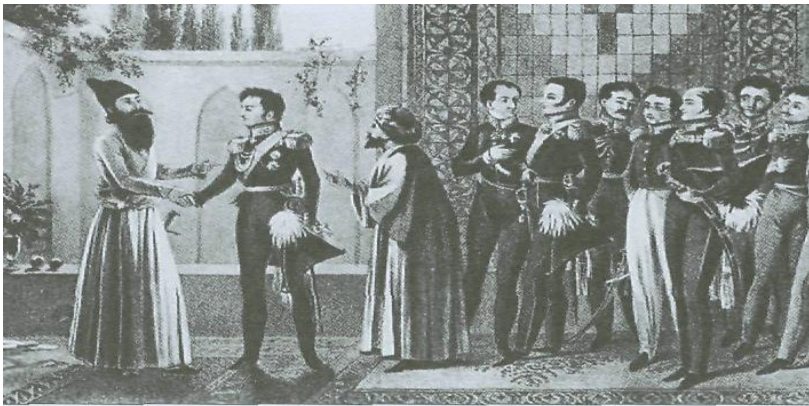
*Moşkovun şəklindən litoqrafiya*



**“İrəvan qalasının ruslar tərəfindən alınması.**

**1 oktyabr 1827-ci il”.**

*Rəssam Moşkov*



**“Paskeviç və Abbas Mirzənin Dehğarğanda görüşü”.**  
*Moşkovun şəklindən litoqrafiya*



**“Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması  
10 fevral 1828-ci il”.**  
*Moşkovun şəklindən litoqrafiya*



**“İran tərəfindən təzminat pulunun verilməsi:  
1828-ci il 10 fevral.Təbriz”ı.**  
Moşkovun orijinalından K.P. Baqrov. 1829-cu il



**Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycana köçürülməsi.**  
1828-ci il. *Rəssam Moşkov*

# Sənədlər

1828 г. — Туркменчайский трактат  
 ПСЗРИ, Собр. второе, т. III. 1828. СПб., 1830

ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЯ I.

123

1828

своого Общественнаго Призвѣнія, за каждый ирероченный день по 2 руб. 6) Чтобы равнымъ образомъ не взяты были отъ подобнаго измѣненія и Члены Сискиныхъ Начальствъ, равно и Секретари оныхъ, за всякую въ приглашеніи избранныхъ медленность, и възысканіе сіе можетъ быть допусаемо до 3 только разъ, а потомъ виновные отрѣшаются отъ должностей. И 7) Чтобы наконецъ міра сіа распространена была по усмотрѣнію Начальства и на производимыя оныя дѣла; и для того, при каждомъ присутіи въ разсмотрѣнію подобнаго дѣла, Начальство назначаетъ примѣрный срокъ, соображенный съ обстоятельствами, въ которому производствомъ и рѣшеніемъ своимъ оно можетъ быть окончано. Правила сіи, служація въ разрѣшенію препятствій въ Словесномъ и Третейскомъ разбирательствѣ частныхъ исковъ и жалобъ, предлагаетъ Войсковой Канцелярій объявить въ исполненію въ подведомственныхъ ей Судебныхъ мѣстахъ, и учинить известными по всему Войску Донскому въ немедленномъ времени, имѣя съ своей стороны наблюденіе за непремѣннымъ исполненіемъ. По выслушаніи сего Войсковая Канцелярій опредѣляла: извѣстное предложеніе Войска Донскаго Нахазнаго Атамана Кутейникова 2-го, въ точному исполненію по Войску Донскому въ Присутственныхъ мѣстахъ и для объявленія Войсковымъ жителямъ опубликовать указыми, кои и послать въ Сискины Начальства и Полицію города Новочеркасса; о чемъ доносить Правительствующему Сенату. Приказала: объ ономъ распоряженіи Войска Донскаго Войсковой Канцелярій уведомить 2 Департаментъ Правительствующаго Сената попеню съ сего опредѣленій.

1794. — Февраля 10. Трактатъ, заключенный между Его Величествомъ Императоромъ Всероссийскимъ и Его Величествомъ Шахомъ Персидскимъ. — *О мирѣ между Россією и Персією.*

Божію поспѣшествующею милостію, Мы НИКОЛАЙ ПЕРВЫЙ, Императоръ и Самодержецъ Всероссийскій, и прочая, и прочая, и прочая. Объявляемъ чрезъ сіе, кому о томъ вѣдать надлежитъ, что сего 1828 года Февраля 10 дня, въ Персидскомъ селеніи Туркменчай, между Нашимъ Императорскимъ Величествомъ и Его Владѣющимъ Шаховымъ Величествомъ Восточнаго предѣла Высокопочтеннѣйшаго мѣста превосочайшія превзвѣнныя степени великодержавельную власть древнюю Великихъ Государей Персидскихъ Царей принишамъ Магометанскихъ Государей честию превосходнѣйшую и многіихъ Магометанскихъ народовъ Повелителемъ, Персидскія земли Начальникомъ и добрымъ Нашимъ соседомъ, Великимъ Государемъ Фетъ-Али-Шахомъ, чрезъ Уполномоченныхъ съ обѣихъ сторонъ, а именно съ Нашей стороны, чрезъ Сялтчанго и Высокопревосходительнаго Графа Ивана Паскевича-Эриванскаго, Нашего Генерала-Адъютанта и Генерала отъ Инфантеріи, Командующаго Отдѣльнымъ Кавказскимъ Корпусомъ, Главноуправляющаго гражданскою частию въ Грузіи, Губерній Астраханской и Области Кавказской, Начальствующаго Каспійскою флотилією и Кавалера, и Превосходительнаго Александра Обрѣзова, Нашего Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника, Каммергера и Кавалера; со стороны же Его Шахова Величества, чрезъ Его Высочества Принца Аббасы-Мирзу, по силѣ данныхъ имъ полныхъ мочей, постановленъ и заключенъ Трактатъ вѣчнаго мира, состоящій въ 16 статьяхъ, которыя отъ слова до слова гласятъ тако:

Во имя Бога Всемогущаго.

Его Императорское Величество, Всепресвятѣйшій, Державнѣйшій, Великій Государь, Императоръ и Самодержецъ Всероссийскій, и Его Величество Поддшхъ Персидскій, равно дошедшіе ирениныя желаніемъ положить конецъ пугуб-

ными слѣдствіямъ войны, совершенно противной ихъ взаимныхъ намереніямъ и возстановить на твердою основаніи прежнія сношенія добраго сосѣдства и дружбы между обоими Государствами, постановленіемъ мира, который бы въ самомъ себѣ заключал ручательство своей прочности, отвращая на предбудущее время всякой поводъ къ несогласіямъ и недоразумѣніямъ, назначилъ своими Уполномоченными для совершенія сего спасительнаго дѣла: Его Величество Императоръ Всероссийскій, Своего Генералъ-Адъютанта, Генерала отъ Инфантерій, Командующаго Отдѣльнымъ Кавказскимъ Корпусомъ, Главноуправляющаго гражданскою частью въ Грузіи, Губерніи Астраханской и Области Кавказской, Начальствующаго Каспійскою флотиліею, Кавалера орденовъ: Св. Александра Невского съ алмазными украшеніями, Св. Анны 1-й степени съ алмазными украшеніями, Св. Владимира 1 степени, Св. Георгія 2 класса, вмѣняющаго двѣ знаки за отличіе, изъ коихъ одна съ надписью: за храбрость, а другая украшена алмазами, и Кавалера иностранныхъ орденовъ: Прусскаго Краснаго Ораа 1 степени, ордена Луны Высокой Порты Оттоманской и многихъ другихъ, Ивана Паскевича, и Своего Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника, Камергера и Кавалера орденовъ: Св. Владимира 3 степени, Польскаго Станислава 2 степени и Св. Иоанна Иерусалимскаго, Александра Обрѣзкова; а Его Величество Шахъ Персидскій, Его Высочества Принца Аббасъ-Мирзу. Уполномоченные сіи, съѣхавшись въ селеніи Туряментай, и по размысливъ данныхъ имъ полномочій, какъ найдены въ подлежащемъ порядкѣ, постановили и заключили нижеслѣдующія статьи:

Ст. I. Отнынѣ на вѣчныя времена пребудетъ миръ, дружба и совершенное согласіе между Его Величествомъ Императоромъ Всероссийскимъ и Его Величествомъ Ша-

хомъ Персидскимъ, Ихъ Наслѣдниками и Преемниками Престоловъ, Ихъ Державами и обоюдными подданными.

Ст. II. Его Величество Императоръ Всероссийскій и Его Величество Падишахъ Персидскій, принявъ въ уваженіе, что съ войною, между высокими договаривающимися сторонами возникшею и нынѣ счастливо прекращенною, понужданы и взаимныя по славѣ Гюлистанскаго Трактата обязательства, признали нужнымъ замѣнить означенный Гюлистанскій Трактатъ настоящими условіями и постановленіями, доажествующими устрой и утверждать болѣе и болѣе будущія мирныя и дружественныя между Россіею и Персіею сношенія.

Ст. III. Его Величество Шахъ Персидскій отъ своего имени, и отъ имени своихъ Наслѣдниковъ и преемниковъ, уступаетъ Россійской Имперіи въ совершенную собственность Ханство Эриванское по сѣю и по ту сторону Аракса, и Ханство Нахачиванское. Въ слѣдствіе сей уступки, Его Величество Шахъ, обещаетъ, не позже 6 мѣсяцевъ, считая отъ подписанія настоящаго договора, сдать Россійскимъ Начальствамъ все архивы и публичныя документы, относящіеся до управленія обоими вышеозначенными Ханствами.

Ст. IV. Съ согласія обѣихъ высокихъ договаривающихся сторонъ постановляется границею между обоими Государствами слѣдующая черта: начиная съ той точки отъ границы Турецкихъ владѣній, которая всѣхъ ближе въ примокъ направленіи отстоитъ отъ вершины Малаго Арарата, граничная черта пойдетъ до вершины сей горы; оттуда по показанности ея сойдетъ къ верховью рѣки Нижняго Карасу, вытекающей съ южной стороны Малаго Арарата; потомъ сія граничная черта продолжится по теченію той рѣки до впаденія оной въ Араксъ противъ Шерура; отъ сего пункта она пойдетъ по руслу рѣки Аракса

1828

до крепости Абасъ-Абада; здесь около вѣшнихъ укрѣпленій сей крепости, находящихся на правомъ берегу Аракса, будетъ обведена окружность шириною въ пол-агача, т. е. 3½ Россійскихъ версты во всѣхъ направленіяхъ, и пространство земли, содержащееся въ сей окружности сполна, будетъ принадлежать исключительно Россіи, и имѣть быть отрѣзано съ величайшею точностію въ теченіи двухъ мѣсяцевъ, считая отъ сего числа, начиная съ того мѣста, гдѣ означенная окружность съ восточной стороны прикинется къ берегу Аракса, пограничная черта пойдетъ наки по руслу сей рѣки до Эдбулукаваго брода; отсюда Персидское владѣніе будетъ простирается по руслу рѣки Аракса на 3 агача, т. е. на 2½ Россійскую версту; потомъ граница пойдетъ прямо чрезъ Муганскую степь до рѣки Болгару въ мѣсту, лежащему 3 агачами, т. е. 2½ верстою ниже соединенія двухъ рѣчекъ Одинабазара и Саракамыши. Оттуда граница продолжится по лѣвому берегу рѣки Болгару вверхъ до соединенія поманутыхъ рѣчекъ Одинабазара и Саракамыши; потомъ по правому берегу восточной рѣки Одинабазара до ея верховья, а отсель до вершины Джиконрскихъ высотъ, такъ, что всѣ воды, текущія съ сихъ высотъ къ Каспійскому морю, будутъ принадлежать Россіи, а всѣ воды, изливающіяся на сторону Персіи, будутъ принадлежать Персіи. Поселику же здѣсь граница между обоими Государствами опредѣляется вершинною горъ; то положено, что покатость ихъ къ морю Каспійскому должна принадлежать Россіи, а противоположная покатость имѣть принадлежать Персіи. Отъ вершины Джиконрскихъ высотъ граница пролегаетъ до вершины Камаркуа по горамъ, отдѣляющимъ Талышъ отъ округа Арши. Горные верхи, раздѣляющіе теченіе водъ на обѣ стороны, будутъ составлять здѣсь пограничную черту точно такъ же, какъ выше

было сказано о пространствѣ между верховьями Одинабазара и Джиконрскими вершинами. Далѣе пограничная черта, съ непрерывнымъ наблюдениемъ вышеизложеннаго правила относительно теченія водъ, будетъ слѣдовать отъ Камаркуйской вершины по хребту горъ, раздѣляющихъ округъ Зиаанда и округъ Арши, до границы округа Велькиджи. Такимъ образомъ округъ Зувантъ, за исключеніемъ части, лежащей на противной сторонѣ отъ вершинъ поманутыхъ горъ, присоединится къ Россіи. Отъ границы округа Велькиджи, пограничная между обоими Государствами черта, въ постоянной сообразности съ вышеозначеннымъ правиломъ теченія водъ, будетъ слѣдовать по вершинамъ Кляпугы и по главной цѣпи горъ, простирающихся по округу Велькиджи, до сѣвернаго восточнаго рѣки Астари; отсюда по руслу сей рѣки, до впаденія ея въ Каспійское море, гдѣ и оканчивается пограничная черта, имѣющая отдѣлять Россійскія владѣнія отъ Персидскихъ.

Ст. V. Его Величество Шахъ Персидскій, въ доказательство искренности своей дружбы къ Его Величеству Императору Всероссійскому, настоящею статьею какъ отъ своего имени, такъ и отъ имени своихъ наследниковъ и преемниковъ Персидскаго Престола признаетъ торжественно всѣ земли и всѣ острова, лежащіе между дограничною чертою, выше означенною, и между хребтомъ Кавказскихъ горъ и Каспійскимъ моремъ, какъ равно и всѣ вочующихъ и другихъ народовъ, въ тѣхъ странахъ обитающихъ, принадлежащими на вѣчная времена Россійской Имперіи.

Ст. VI. Его Величество Шахъ Персидскій, въ уваженіе значительныхъ пожертвованій, причиненныхъ Россійской Имперіи возникшею между обоими Государствами войною, а также потерь и убытковъ, понесенныхъ Россійскими подданными, обязуется вознаграждать

оние денежнымъ возмездіемъ. Сумму сего вознагражденія *объ Высочія договаривающихся стороны постановили въ десять куруровъ томановъ рандже, или 20 милліоновъ рублей серебромъ; сроки же, образъ платежа и обезпеченіе онаго постановили въ особомъ договорѣ, который будетъ имѣть такую же силу, какъ бы онъ былъ внесенъ въ настояцій Трактатъ отъ слова до слова.*

Ст. VII. Какъ Его Величество Шахъ Персидскій призналъ за благо назначить своимъ преемникомъ и наследникомъ Престола Августѣйшаго Сына своего, Принца Аббасъ-Мирау; то Его Величество Императоръ Всероссийскій, дабы всенародно доказать Его Величеству, Шаху Персидскому, Свое дружественное расположеніе и желаніе содѣйствовать къ утвержденію сего наследственнаго порядка, обязуется признавать отнынѣ въ Августѣйшемъ лицѣ Его Высочества Принца Аббасъ - Мирзы преемника и наследника Персидской Короны, а по вступленіи его на престолъ, почитать его законнымъ Государемъ сей Державы.

Ст. VIII. Россійскія купеческія суда, по прежнему обычаю имѣютъ право плавать свободно по Каспійскому морю и вдоль береговъ онаго, какъ равно и приставать къ нимъ; въ случаѣ кораблекрушенія, имѣть быть подаваема имъ въ Персіи всякая помощь. Такимъ же образомъ предоставляется и Персидскимъ купеческимъ судамъ право плавать на прежнемъ положеніи по Каспійскому морю и приставать къ берегамъ Россійскимъ, гдѣ взаимно, въ случаѣ кораблекрушенія, имѣть быть оказывася имъ всякое пособіе. Относительно же военныхъ судовъ, какъ издревле одни военныхъ суда подъ Россійскимъ военнымъ флагомъ могли имѣть плаваніе на Каспійскомъ морѣ; то по сей причинѣ предоставляется и подтверждается имъ и нынѣ прежнее сіе исключительное право, съ тѣмъ, что кромѣ Россіи

никаяя другая Держава не можетъ имѣть на Каспійскомъ морѣ судовъ военныхъ.

Ст. IX. Его Величество Императоръ Всероссийскій и Его Величество Шахъ Персидскій, желая всѣми средствами утвердить союзъ мира и дружбы, столь счастливо между ними возобновленный, соизволяютъ, чтобы взаимныя высочія Дворовъ Послы, Министры и Повѣренные въ дѣлахъ, отправляемые въ то или другое Государство, для исполненія временныхъ порученій, или для постоянного пребыванія, были принимаемы съ почестями и отличіемъ, соответственными ихъ званію, достоинству высочія договаривающихся сторонъ, искренней признаніи ихъ соединяющей и местнымъ обычаямъ. На сей конецъ постановлено будетъ особымъ протоколомъ церемоніалъ для наблюденія съ той и другой стороны.

Ст. X. Его Величество Императоръ Всероссийскій, и Его Величество Шахъ Персидскій, признавая возстановленіе и распространеніе торговыхъ между обоими Государствами сношеній, однимъ изъ главнѣйшихъ благодѣтельныхъ послѣдствій возстановленія мира, въ полномъ взаимномъ согласіи разсудили за благо, устроить всѣ распоряженія, относящіяся до покровительства торговли и безопасности обоюдныхъ подданныхъ, и възложить оныя въ предлагаемомъ у сего отдѣльномъ Актѣ, который будучи заключаемъ обоюдными Уполномоченными, есть и будетъ почитаемъ равносильною частію настоящаго мирнаго договора. Его Величество Шахъ Персидскій предоставляетъ Россіи, какъ то было и прежде, право определять Консуловъ, или торговыхъ Агентовъ, повсюду, гдѣ польза торговли сего востребуеть, и обязуется сими Консуламъ и Агентамъ, изъ которыхъ каждый будетъ имѣть въ свѣтъ своей не болѣе десяти человѣкъ, оказывать покровительство, дабы пользовались они почестями и преимуществами, публичному ихъ званію присвоенными. Его Величество

оние денежнымъ возмездіемъ. Сумму сего вознагражденія оба Высочія договаривающіяся стороны постановили въ десять куруровъ томановъ рандже, или 20 милліоновъ рублей серебромъ; сроки же, образъ платежа и обезпеченіе онаго постановлены въ особомъ договорѣ, который будетъ имѣть такую же силу, какъ бы онъ былъ внесенъ въ настоящій Трактатъ отъ слова до слова.

Ст. VII. Какъ Его Величество Шахъ Персидскій призналъ за благо назначить своимъ преемникомъ и наследникомъ Престола Августѣйшаго Сына своего, Принца Аббасъ-Миразу; то Его Величество Императоръ Всероссійскій, дабы всенародно доказать Его Величеству, Шаху Персидскому, Свое дружественное расположеніе и желаніе содѣйствовать къ утвержденію сего наследственнаго порядка, обязуется признавать отнынѣ въ Августѣйшемъ лицѣ Его Высочества Принца Аббасъ - Мирзы преемника и наследника Персидской Короны, а по вступленіи его на престолъ, почитать его законнымъ Государемъ сей Державы.

Ст. VIII. Россійскія купеческія суда, по прежнему обычаю имѣютъ право плавать свободно по Каспійскому морю и вдоль береговъ онаго, какъ равно и приставать къ нимъ; въ случаѣ кораблекрушенія, имѣетъ быть подаваема имъ въ Персіи всякая помощь. Тѣмъ же образомъ предоставляется и Персидскимъ купеческимъ судамъ право плавать на прежнемъ положеніи по Каспійскому морю и приставать къ берегамъ Россійскимъ, гдѣ взаимно, въ случаѣ кораблекрушенія, имѣетъ быть оказываемо имъ всякое пособіе. Относительно же военныхъ судовъ, какъ издревле одни военныя суда подъ Россійскимъ военнымъ флагомъ могли имѣть плаваніе на Каспійскомъ морѣ; то по сей причинѣ предоставляется и подтверждается имъ и нынѣ прежде сіе исключительное право, съ тѣмъ, что кромѣ Россій

скаго не можетъ имѣть на Каспійскомъ морѣ судовъ военныхъ.

Ст. IX. Его Величество Императоръ Всероссійскій и Его Величество Шахъ Персидскій, желая всѣми средствами утвердить союзъ мира и дружбы, столь счастливо между ними возобновленный, соизволяютъ, чтобы взаимные высочіихъ Дворовъ Послы, Министры и Повѣренные въ дѣлахъ, отправляемые въ то или другое Государство, для исполненія временныхъ порученій, или для постоянного пребыванія, были принимаемы съ почестями и отличіемъ, соответственными ихъ званію, достоинству высочіихъ договаривающихся сторонъ, искренней пріязни ихъ соединяющей и мѣстнымъ обычаямъ. На сей конецъ постановлено будетъ особымъ протоколомъ церемоній для наблюденія съ той и другой стороны.

Ст. X. Его Величество Императоръ Всероссійскій, и Его Величество Шахъ Персидскій, признавая возстановленіе и распространеніе торговыхъ между обоими Государствами сношеній, однимъ изъ главнѣйшихъ благодѣтельныхъ послѣдствій возстановленія мира, въ полномъ взаимномъ согласіи разсудили за благо, устроить всѣ распоряженія, относящіяся до покровительства торговли и безопасности обоюдныхъ подданныхъ, и возложить оныя въ прилагаемомъ у сего отдѣльномъ Актѣ, который будучи заключенъ обоюдными Уполномоченными, есть и будетъ почитаемо равносильною частію настоящаго мирнаго договора. Его Величество Шахъ Персидскій предоставляетъ Россіи, какъ то было и прежде, право определять Консуловъ, или торговыхъ Агентовъ, повсюду, гдѣ польза торговли сего востребуетъ, и обязуется самъ Консуламъ и Агентамъ, изъ которыхъ каждый будетъ имѣть въ свѣтъ своей не болѣе десяти человекъ, оказывать покровительство, дабы пользовались они почестями и привилегіями, публичному ихъ званію присвоенными. Его Величество

1828

Императоръ Всероссийскій общаетъ съ Своей стороны наблюдать совершенное взаимство въ отношеніи Консуловъ или торговыхъ Агентовъ Его Величества Шаха Персидскаго. Въ случаѣ основательной жалобы Персидскаго Правительства на Россійскаго Агента или Консула, Россійскій Министръ или Повѣренный въ дѣлахъ при Дворѣ Его Величества Шаха, яко непосредственный Начальникъ ихъ, имѣетъ удалить виновнаго отъ должности и временно поручитъ оную другому лицу, по своему усмотрѣнію.

Ст. XI. Всѣ требованія обоюдныхъ подданныхъ и другія дѣла, оставленныя войною, будутъ возобновлены и рѣшены сообразно справедливости послѣ заключенія мира. По долговѣымъ обязательствамъ обоюдныхъ подданныхъ между собою и на казнь того или другаго Правительства, имѣетъ послѣдовать немедленное и полное удовлетвореніе.

Ст. XII. Высокія договаривающіяся стороны, для выгоды обоюдныхъ подданныхъ, постановилъ по общему Ихъ согласію, тѣмъ изъ нихъ, которые имѣютъ недвижимую собственность по обѣ стороны Аракса, предоставить трехлѣтній срокъ, въ продолженіи котораго они могутъ свободно продавать и обмѣнивать оную; по Его Величества Императоръ Всероссийскій, покольку то до него касается, извѣстятъ изъ сего сноходительнаго распоряженія Гуссейнъ-Хана, бывшаго Эрзаванскаго Сардера, брата его Гассаль-Хана и Керимъ-Хана, бывшаго Провителя Нахичеванскаго.

Ст. XIII. Всѣ военнопленные, обѣихъ сторонъ, взятые въ продолженіи послѣдней войны или прежде, а равно подданные обѣихъ Правительствъ, взаимно впадшіе когда-либо въ плѣнъ, должны быть освобождены и возвращены въ теченіи четырехъ мѣсяцевъ; они имѣютъ быть снабжены жизненными припасами и прочими потребностями и отправлены въ Аббась-Асадъ для сдачи взаимнымъ Комис-

сарамъ, кои назначатся для принятія ихъ и распоряженія дальнѣйшаго препровожденія въ мѣста жительства. Высокія договаривающіяся стороны будутъ такимъ же образомъ поступать со всѣми военнопленными и всѣми Россійскими и Персидскими подданными, взаимно впадшими въ плѣнъ, кои не будутъ возвращены въ означенный срокъ по отдаленности ихъ нахождения, или по иной какой-либо причинѣ или обстоятельству. Обѣ Державы предоставляютъ себѣ точное и неограниченное право требовать таковыхъ въ всякое время, и обязуются возвращать ихъ взаимно по мѣрѣ того, какъ они будутъ оказываться, или когда поступятъ о нихъ требованія.

Ст. XIV. Ни одна изъ Высокихъ договаривающихся сторонъ не будетъ требовать выдачи переметчиковъ и дезертировъ, перешедшихъ въ подданство другой до началія послѣдней войны, или во время оной. Для предупрежденія же вредныхъ послѣдствій, взаимно могущихъ произойти отъ умысленныхъ сношеній между нѣкоторыми изъ сихъ переметчиковъ и ихъ прежними соотечественниками или подданными, Персидское Правительство обязуется, во владѣніяхъ его, состоящихъ между Араксомъ и чертою, образуемою рѣкою Чара, озеромъ Урнія, рѣкою Джавату и рѣкою Кизиль-Озаниомъ, до владенія ея въ морѣ Каспійскомъ, воспретитъ пребываніе тѣмъ лицамъ, и кои, или въ послѣдствіи, будутъ поимены Россійскимъ Правительствомъ означены. Его Величества Императоръ Всероссийскій съ Своей стороны общаетъ равномерно не дозволить Персидскимъ переметчикамъ, селиться или проживать въ Ханствахъ Карабахскомъ и Нахичеванскомъ и въ части Ханства Эриванскаго, на правомъ берегу Аракса лежащей. Но само собою разумется, что сіе условіе имѣетъ и будетъ имѣть силу только въ отношеніи къ лицамъ, пославшимъ публичныя званія или имѣющимъ нѣкоторое достоинство; накомъ суть:

17

Томъ III.

1828

Ханы, Беги и Дуконские Начальники или Моты, кои личным примѣромъ, внушеніями и тайными садами могутъ имѣть предное вліяніе на прежнихъ своихъ соотчичей, бывшихъ въ ихъ управленіи, или имъ подвластныхъ. Что касается вообще до жителей обихъ Государствъ, то Высочайшій договоривающіяся стороны постановили, что обоюдные, кои перешли, или впредь перейдутъ изъ одного Государства въ другое, могутъ селиться и жить всюду, гдѣ дозволитъ то Правительство, подъ коимъ они будутъ находиться.

Ст. XV. Его Величество Шахъ, дающимъ благотворнымъ и спасительнымъ имѣніемъ возратить спокойствіе Державѣ своей и устранивъ отъ подданныхъ своихъ все, что могло бы увеличить еще бѣдствіи, навлеченныя на нихъ войною, столь счастливо настоящимъ договоромъ окончанною, даруетъ совершенное и полное прощеніе всѣмъ жителямъ и Чиновникамъ Области, именуемой Азербайджаномъ. Никто изъ нихъ, въ какомъ бы разрядѣ ни принадлежалъ, не можетъ подвергнуться преслѣдованію, ниже оскорбленію, за мнѣніи, поступки свои, или поведеніе въ теченіи войны или въ продолженіи временнаго занятія помнутаго Области Россійскими войсками. Сверхъ того будетъ предоставленъ тѣмъ Чиновникамъ и жителямъ годичный срокъ, считалъ отъ сего числа, для свободнаго перехода съ своими семействами изъ Персидскихъ Областей въ Россійскія, для вывоза и продажи движимаго имущества, безъ всякаго со стороны Правительства и мѣстныхъ Начальствъ препятствій, и не подвергалъ продаваемыя или вывозимыя сими лицами имущества и вещи какой-либо пошлинѣ или налогу. Относительно же недвижимаго, опредѣляется 5-лѣтній срокъ для продажи оного, или учиненія произвольныхъ объ ономъ распоряженій. Не распространяется однако же сіе прощеніе на тѣхъ, кои до истеченія помнутаго годичнаго

срока упадутъ въ какую-либо винну или преступленіе, подлежащее судебному наказанію.

Ст. XVI. По подписаніи сего мирнаго договора, обоюдные Уполномоченные отправятъ безъ отлагательства во всѣ мѣста извѣстія и надлежащія повѣщенія, о немедленномъ прекращеніи военныхъ дѣйствій. Настоящій мирный договоръ, учиненный въ двухъ одинаковаго содержанія экземплярахъ, подписанный Уполномоченными обихъ сторонъ, утвержденныхъ печатями гербовъ ихъ, и взаимно ими размѣненный, имѣть быть утвержденъ и ратификованъ Его Величествомъ Императоромъ Всея Россіи и Его Величествомъ Шахомъ Персидскимъ, и торжественнымъ, съ собственноручнымъ Ихъ подписаніемъ, ратификаціи, будутъ размѣнены обоюдными Уполномоченными въ теченіи четырехъ-мѣсячнаго срока, или скорѣе, буде возможно. Заключенъ въ селеніи Туркменчаѣ. 10 Февраля, въ лѣто отъ Рождества Христова 1828.

Того ради, Наше Императорское Величество, по довольномъ разсмотрѣніи вышепримѣннаго Трактата, подтвердили и ратификовали оный, яко же симъ за благо приемлемъ, подтверждаемъ и ратификуемъ во всемъ его содержаніи, объявля Императорскимъ Нашимъ словомъ за Пашъ и Пасадѣнниковъ Нашихъ, что все въ ономъ Трактатѣ постановленное наблюдаемо и исполнено Нами будетъ ненарушимо. Во увѣреніе чего, Мы сію Нашу ратификацію подписали своеручно, повелѣли утвердить Государственною Нашею печатью. Дана въ Санктпетербургѣ, лѣта отъ Рождества Христова 1828, Марта 20 дня, Государствованія Нашего въ третіе лѣто.

*Подлинная подписана собственною Его Императорскаго Величества Рукою тако: НИКОЛАЙ.*

1795. — Февраля 10. Трактатъ, заключенный между Его Величествомъ Императоромъ Всероссийскимъ и Его Ве-

самъ признаеть оный законнымъ. Акты, заключающіе на основаніи вышеназванныхъ правилъ, должны обоюдные подданные соблюдать свято; и если чрезъ уклоненіе отъ удовлетвореній, причинятся кому-либо убытки, то виновный обязанъ будетъ вознаградить оные по соразмѣрности. Въ случаѣ несостоятельности Россійскаго купца въ Персіи, заимодавцы будутъ удовлетворены изъ оставшагося *иканъ и пожитковъ*; но Россійскій Министръ, Повѣренный въ дѣлахъ, или Консулъ, не оставитъ, по требованію, употребить стараніе, дабы удостовѣриться, не остался ли принадлежащаго въ Россіи несостоятельному должнику свободнаго имущества, изъ коего можно бы удовлетворить заимодавцевъ. Постановленія сей статьи будутъ взаимно соблюдаемы въ отношеніи Персидскихъ подданныхъ, торгующихъ въ Россіи подъ покровительствомъ законовъ.

Ст. III. Для доставленія торговлѣ обоюдныхъ подданныхъ выгоды, составляющихъ предметы прежнихъ договоры, положено: съ товаровъ, привозимыхъ въ Персію, или вывозимыхъ изъ сего Государства Россійскими подданными, а равно съ произведеній Персіи, привозимыхъ въ Россію чрезъ Каспійское море или чрезъ сухопутную границу и съ Россійскихъ товаровъ, *тѣмъ же путями вывозимыхъ изъ Имперіи Персидскими подданными*, взимать пошлину, какъ и прежде, по пяти процентовъ со ста, единожды навсегда, при ввозѣ или вывозѣ тѣхъ товаровъ, не податная уже оныя, послѣ сего, никакой Таможенной пошлины. Если Россія признаеть нужнымъ учинить по Таможенной части какия-либо новыя распоряженія и постановитъ Тарифы; то обязуется пошлину по пяти процентовъ со ста, выше сего установленную, сохранить безъ всякаго измѣненія.

Ст. IV. Если бы Россія или Персія находилась въ войнѣ съ какою-либо иностранною Дер-

жавою; то въ подвластныхъ той Державѣ Области не возбраняется обоюднымъ подданнымъ договаривающихся сторонъ провозить свои товары чрезъ земли, взаимно имъ принадлежащія.

Ст. V. Поездику въ Персіи, по существующимъ въ ней обычаямъ, съ трудомъ можно иностранцу напимать домъ, мѣста или кладовыя, удобныя для склада товаровъ; то дозволяется Россійскимъ подданнымъ въ Персіи, не только занимать, но и въ собственность приобретать тамъ дома для ихъ жительства, также мѣста и кладовыя для храненія ихъ товаровъ. Чиновники Персидскаго Правительства не должны силою входить въ означенные дома, мѣста или кладовыя; но могутъ, въ случаѣ необходимости, испросить согласія Россійскаго Министра, Повѣреннаго въ дѣлахъ, или Консула, которые отрядятъ Чиновника или Драгомана для присутствія при осмотрѣ дома или товаровъ.

Ст. VI. Равнообразно Министръ или Повѣренный въ дѣлахъ Его Императорскаго Величества, Чиновники Миссіи Россійской, Консулы и Драгомены, не находя возможности приобретать покупкою въ Персіи нужное для ихъ оубавія, а также многія вещи, необходимыя для жизненнаго продовольствія, имѣютъ право *всѣ таковыя вещи, для ихъ единственно употребленія, получать на свой счетъ безъ платы пошлины или другихъ налоговъ.*—Симъ преимуществомъ взаимно пользуются Агенты публичные Его Величества Шаха, пребывающіе въ Россійской Имперіи. Персидскіе подданные, принадлежащіе къ свѣтѣ Министра, Повѣреннаго въ дѣлахъ или Консуловъ, необходимо имъ нужные для прислуги, будутъ пользоваться, по время нахожденія при нихъ, покровительствомъ ихъ наравнѣ съ Россійскими подданными. Но если кто-нибудь изъ тѣхъ Персидскихъ подданныхъ, учинитъ преступленіе и будетъ подлежать наказанію,

1828

въ законахъ установленному, въ такомъ случаѣ Министерство Персидское, или Гавимъ, а въ его небытности, мѣстное Начальство, до когo то касаться будетъ, непосредственно обращается къ Россійскому Министру, Повѣренному въ дѣлахъ, или Консулу, у когo обвиненный находится въ услуженіи, съ требованіемъ о выдачѣ его къ Суду. — И если сіе требованіе основано на доказательствахъ, изобличающихъ преступленіе обвиняемаго; то Министръ, Повѣренный въ дѣлахъ, или Консулъ, безъ всякаго затрудненія удовлетворяетъ оному.

Ст. VII. Всѣ тяжбы и дѣла спорныя, между Россійскими подданными, подлежатъ извѣстительно рассмотрѣнію и рѣшенію Миссіи или Консуловъ Его Императорскаго Величества, сообразно съ законами и обычаями Имперіи Россійской. На рассмотрѣніе ихъ поступаютъ равномерно всѣ споры и тяжбы между Россійскими подданными и таковыми же другой какой-либо Державы, въ случаѣ согласія на сіе обѣихъ сторонъ. Если же возникнутъ споры и тяжбы между Россійскими и Персидскими подданными; то сіи споры и тяжбы поступаютъ къ Гавиму или Правителю, и должны быть разсматриваемы и рѣшены не иначе, какъ въ присутствіи Драгомады Миссіи или Консульства. Тяжбы сіи, единожды Судебнымъ порядкомъ оконченныя, не могутъ быть вторично возобновляемы. Однако же, когда обстоятельства будутъ такого рода, что потребуютъ вторичнаго рассмотрѣнія; то къ оному не будетъ приступлено безъ предваренія Министра, Повѣреннаго въ дѣлахъ, или Консула Россійскаго, и въ такомъ случаѣ дѣло не можетъ быть возобновлено и рѣшено нигдѣ, кромѣ Дефтеръ-Ханста, то есть: Верховной Канцеляріи Шаха въ Тавризѣ или въ Тегератѣ, равнообразно въ присутствіи Драгомана Россійской Миссіи или Консульства.

Ст. VIII. Въ случаѣ смертоубійства или

другаго уголовного преступленія между Россійскими подданными, рассмотрѣніе и рѣшеніе дѣла подлежатъ извѣстительно Россійскому Министру, Повѣренному въ дѣлахъ, или Консулу, въ силу вѣренной имъ судебной власти по дѣламъ ихъ соотечественниковъ. Если Россійскій подданный будетъ замѣшанъ съ иностранцами въ уголовное дѣло: онъ не можетъ ни комъ образомъ быть преслѣдуемъ или тревожимъ безъ доказательства соучастія его въ преступленіи; но и въ семъ случаѣ, какъ равно и въ томъ, когда Россійскій подданный будетъ обвиняемъ въ непосредственномъ преступленіи, не могутъ мѣстная Судяица приступить къ рассмотрѣнію и суду иначе, какъ въ присутствіи Чиновника, отряжаемаго Россійскою Миссіею или Консульствомъ. Если же таковаго не будетъ въ томъ мѣстѣ, гдѣ учинено преступленіе; то мѣстная Начальства обязаны препроводить виновнаго туда, гдѣ находится Россійскій Консулъ или Агентъ. Показанія, оправдывающія или изобличающія обвиняемаго, имѣютъ быть со всею точностію собраны Гавимомъ и мѣстнымъ Судьею, скрѣплены ихъ подписью и въ такомъ видѣ доставлены туда, гдѣ надлежитъ судить преступленіе; сіи показанія имѣютъ служить при производствѣ дѣла основными доказательствами, развѣ обвиняемый удостоитъ, что онъ ложны. Когда обвиняемый будетъ изобличенъ надлежащимъ образомъ и приговоръ послѣдуеть, тогда преступника имѣетъ быть выданъ Министру, Повѣренному въ дѣлахъ, или Консулу Его Императорскаго Величества, и отъ него отправленъ будетъ въ Россію, для наказанія, закономъ опредѣленнаго.

Ст. IX. Высокія договаривающіяся стороны будутъ наблюдать за строгимъ исполненіемъ постановленій настоящаго Акта. Правители ихъ Областей, Комменданты и другія обоимъ Начальства не дозволятъ себѣ преступать оныхъ постановленій, подъ опасеніемъ

1828

нимъ; Присутственнымъ мѣстамъ и увѣдомить Гг. Министровъ и Начальствующихъ въ Губерніяхъ. *Въ С.-Петербургѣ 1885.* — Марта 19. Сенатскій. — *Объ отсылкѣ выручаемыхъ денегъ за проданное имущество корчманниковъ въ Приказы Общественнаго Призрѣнія для обращенія въ свою пользу процентовъ.*

Правительствующій Сенатъ, по выслушаніи дѣла по представленію Министра Финансовъ, чтобы суммы, остающіяся до рѣшенія Судебными мѣстами дѣла о корчманникахъ и о нарушившихъ правила Устава о питейномъ сборѣ, отсылаемы были въ Приказы Общественнаго Призрѣнія для приращенія процентами на основаніи указа Правительствующаго Сената 18 Января 1823 года, безъ ограниченія трехъ-годичнаго времени, впредь до рѣшенія дѣла въ Судебныхъ мѣстахъ, — Приказали: посылку указомъ Правительствующаго Сената 31 Маія 1806 года, и Высочайше утвержденнымъ 17 Июля 1818 года мѣстнымъ Государственнаго Совета опредѣлено: деньги, впредь до рѣшенія дѣла вносимыя, отсылать въ Приказы Общественнаго Призрѣнія, дабы оныя отъ оборота ихъ пользовались полными процентами; но на основаніи сего и выручаемыя за проданное имущество корчманниковъ деньги надлежитъ впредь до рѣшенія о корчманствѣ дѣла, отсылать въ Приказы Общественнаго Призрѣнія для обращенія въ свою пользу процентовъ. — Буде же Приказы въ употребленіи въ обороту сихъ суммъ затруднятся, по недостатку способовъ, въ такомъ случаѣ отъ нихъ зависать будетъ изымать свою пользу, отсылакою оныхъ въ ближайшіе Опекунскіе Совѣты, или Земельный Банкъ. И о томъ всѣмъ Казеннымъ Палатамъ и Экспедиціямъ предписать указами, каковыми дать знать Гражданскимъ Губернаторамъ, Министру Финансовъ и Управляющему Министерствомъ Внутреннихъ дѣлъ.

нансовъ и Управляющему Министерствомъ Внутреннихъ дѣлъ.

1886.—Марта 20. Именной, объявленный Управляющему Министерствомъ Внутреннихъ дѣлъ Статсъ-Секретаремъ Муравьевымъ. — *О дорожныхъ тюрьмахъ для пересыльныхъ арестантовъ.* (\*)

Государь Императоръ, рассмотрѣвъ представленный при отношеніи Вашего Высочайшего Превосходительства отъ 17 сего Марта за № 230, вновь составленный планъ съ фасадами на построение въ городахъ Чембарѣ, Пензѣ и Городицахъ дорожныхъ тюремъ для пересыльныхъ арестантовъ, Высочайше соизволилъ оныя одобрить, и въ то же время Его Величество изъявилъ Свое соизволеніе на предположеніе ваше, чтобы по сию планамъ и фасадамъ дорожныя тюрьмы повсюду, гдѣ нужно, устроены были, различаясь только въ обширности, сообразно сложному числу арестантовъ.

Сообщая вамъ, Милостивый Государь, такую Монаршую волю къ исполненію, возвращаю при семъ помилуемый планъ и увѣдомляю притомъ, что Его Величество изволилъ замѣтить, что на ономъ планѣ не выставленъ № 14 на женскомъ покоѣ.

1887.—Марта 21 (\*\*). Манифестъ. — *Объ окончаніи съ Персією войны, и о заключеніи между Россією и Персією мира.*

Божією милостію, Мы, НИКОЛАЙ ПЕРВЫЙ, Императоръ и Самодержецъ Всероссийскій и прочая, и прочая, и прочая. Объявляемъ всенародно. Всевышній снова благословилъ Россію вождѣльнѣйшимъ миромъ, положивъ конецъ войнѣ съ Персією, долготѣннѣмъ продолженіемъ грозившей.

Среди мирныхъ и дружественныхъ сношеній, среди надеждъ и увѣренности добраго соудства, влезали на границы Кавказа по-

(\*) Рисунокъ см. въ концѣ Тома.

(\*\*) Распубликованъ Сенатомъ 23 Марта.

трясень покой подданныхъ Намъ народовъ, и насиліе, вопреки святости договоровъ, бысть рымъ вторженіемъ кошулось предѣловъ Россіи.

Надежало отразить силу сіююю. — Въ странѣ, непріятелемъ опустощенной и почти непроходимой, преслѣдуя его и въ тоже время борясь съ силою природы, превозмогалъ и палачій злой лѣта и жестокость зымы, храброе воинство Наше послѣ несчетныхъ усилій покорило Эривань, до тоаъ неприступный, и за Араксомъ на высотахъ Арарата утвердило свои знамена и, углубились даже во внутренность Персіи, овладѣло самымъ Тавризомъ и странно ему сопредѣльною. Ханство Эриванское по обѣ стороны Аракса и Ханство Нахичеванское — часть древней Арменіи — пали во власть Побѣдителя.

Но, покоряя Области, Россійское воинство стижало еще другую славу. Среди войны, въ землѣ непріятельской, безопасность частныхъ лицъ и имуществъ, всѣ права собственности не менѣе были въ очахъ воина священны, какъ среди мира и въ странѣ союзной. Кроткими, великодушными, исполненными пощады и умѣренности обращеніемъ съ побѣжденными, превыше самыхъ побѣдъ, возвеличено достоинство Русскаго имени.

Такимъ образомъ въ краткое время мѣсяе, нежели въ восемь мѣсяцевъ по вступленіи въ непріятельскую землю, совершены подвиги рѣшительные, многолѣтніе. Успѣхи ихъ доказали, что правому дѣлу Нашему побороаъ Промыслъ. Подъ сильною Его защитою Россія, поставляя первымъ своимъ благомъ миръ, никогда не попуститъ нарушать его безъ строгаго и праведнаго возмездія.

Путь къ побѣдамъ еще былъ отпертъ; но какъ скоро предстааа надежда къ мирнымъ соглашеніямъ, Мы съ удовольствіемъ обратились къ миру.

Въ основаніе его, Мы постановили оградить Имперію естественными и безопасными предѣлами, и, вознаградивъ въ полной мѣрѣ всѣ убытки, войною нанесенные, отдадимъ навсегда всѣ причины къ ея возобновленію.

На сихъ главныхъ основаніяхъ, въ 10 день Февраля въ Туркменчаѣ заключены и подписаны между Россією и Персією Трактаты вѣчнаго мира; при семъ во всеобщее извѣстіе издаваемыхъ. (\*)

Выгоды сего мира извѣрять Мы напаче постановляемъ въ сей странѣ твердыхъ и безопасныхъ границъ. Въ семъ единственно видѣ взираемъ Мы на пользу приобретеннаго Намъ края. Все, что въ завоеваніяхъ нашихъ не относилось прямо къ сей цѣли, всѣ города и селенія Поведанъ Мы возвратитъ по исполненіи мирныхъ условий.

Къ симъ существеннымъ выгодамъ присоединяются пользы торговли, кося свободное движеніе Мы всегда призывали однимъ изъ главныхъ побужденій къ трудолюбію и промышленности, и вмѣстѣ съ тѣмъ вѣрнымъ залогомъ и ручательствомъ мира прочнаго, на взаимныхъ нуждахъ и пользахъ утвержденного.

Богу, устроющему судьбы Царствъ земныхъ, возсылая изъ глубины души хвалу благодаренія; Мы удостовѣрени, что всѣ любезныя и афирмы Наши подданные, срѣтая во всѣхъ происшествіяхъ сей войны и въ счастливома ея окончаніи новое знаменіе благодати Его и покровительства Россіи, проліють къ Престолу Его теплыя ихъ молитвы; да будетъ миръ сей, промысломъ Его устроенный, твердъ и непреложенъ, и да поможетъ Намъ десница Его Святая сохранить тишину и спокойствіе на предѣлахъ Имперіи Нашей.

1888. — Марта 21. (\*\*) Именной, данный Сенату. — *О именованіи присоединен-*

(\*) Трактаты см. выше Февраля 10.

(\*\*) Республикованъ Сенатомъ 27 Марта.

1828

мытъ къ Россіи Ханство Эриванскаго и Нахичеванскаго Областію Армянскою.

Силою Трагата, съ Персією заключеннаго, присоединенна къ Россіи отъ Персін Ханство Эриванское и Ханство Нахичеванское, Повелываемъ во всѣхъ дѣлахъ именовать отнынѣ Областію Армянскою и включить оную въ Титулъ Пашь. Обь устройствѣ сей Области и порядкѣ ея управленія Правительствующій Сенатъ въ свое время получить надлежащія повелѣнія.

1889.—Марта 21. Высочайше утвержденный Уставъ о непремежныхъ военныхъ госпиталѣхъ (\*).

*Мнѣніе Государственнаго Совета.* Государственный Советъ въ Департаментъ Военномъ и въ Общемъ Собраніи, рассмотрѣвъ проектъ Устава о непремежныхъ военныхъ госпиталѣхъ съ табелями о госпитальныхъ потребностяхъ и формахъ для писемоводства, и принималъ въ уваженіе, что правила, изложенныя въ семъ Уставѣ, объясня въ отрасли госпитальнаго управленія, согласуютъ врачеваніе и усилкоеніе больныхъ воиновъ съ опредѣлительностію расходовъ и благоустройствомъ, *мыслимъ полагаетъ:* Уставъ сей утвердить; но какъ въ существѣ своемъ онъ есть токмо полное собраніе существующихъ учрежденій и постановленій, вошедшихъ уже въ привычку и не требующихъ особенной Высочайшей конфирмаціи, то по воспослѣдованіи на Уставъ сей утвержденія Государя Императора, препроводить оный къ Начальнику Главнаго Штаба Его Величества для руководства по управленію непремежныхъ военныхъ госпиталей.

*Резолюція.* Его Императорское Величество, воспослѣдовавшее мнѣніе въ Департаментъ Военномъ и въ Общемъ Собраніи Государственнаго Совета по проекту Устава о непремежныхъ военныхъ госпиталѣхъ съ приложеніями, Высочайше утвердить соизво-

нилъ и повелѣлъ исполнить. *Председатель Государственнаго Совета.*

### Уставъ о непремежныхъ военныхъ госпиталѣхъ.

Гл. I.—О непремежныхъ госпиталѣхъ вообще.

§ 1. Непремежные госпитали въ отношеніи къ своему составу раздѣляются на 6 классовъ.

§ 2. Въ госпиталѣ каждаго класса для помѣщенія больныхъ нижнихъ воинскихъ чиновъ опредѣляется извѣстное число мѣстъ штатныхъ и запасныхъ; а именно:

Въ 1 классомъ	100 штат. и 50 запасныхъ.
— 2 — — —	250 — — 50
— 3 — — —	500 — — 100
— 4 — — —	1000 — — 200
— 5 — — —	1500 — — 300
— 6 — — —	2000 — — 500

Сверхъ сего для приѣма и леченія больныхъ Офицеровъ полагается имѣть особыя палаты или отдѣленія въ госпиталѣ.

1-го, 2-го и 3-го класса на 10

— — — 4 — — — 20

— — — 5 — — — 40

— — — 6 — — — 50 арватей.

§ 3. Если въ какомъ-либо госпиталѣ занята будутъ больными всѣ штатныя мѣста, и половина запасныхъ, а число больныхъ, въ полкахъ и командахъ, въ окрестности расположенныхъ, не уменьшится: тогда, съ разрѣшенія Начальства, часть больныхъ переводится въ другіе госпитали, но близости расположенные, или тотъ же самый госпиталь распространяется на больній классъ, смотря по удобности.

§ 4. Уменьшеніе штатовъ госпиталей, или переименованіе оныхъ изъ большихъ въ меньшіе классы, опредѣляется уменьшеніемъ числа войскъ, въ окрестности расположенныхъ.

§ 5. Чиновники и прислуга назначаются сообразно классу каждаго госпиталя по штату, у сего прилагаемому.

(\*) Слѣдующія къ сему Уставу приложенія съ Томъ III.

лит. А—М. см. въ концѣ Тома.

**1829-cu il 18 yanvar. – Türkmənçay müqaviləsi əlavə İran ilə Rusiya arasındakı sərhəd xəttinin təyin edilməsi barədə protokol**

Əsnadi öz rəvabete ba məntəqə-ye Qafqaz. Tehran, 1994, s. 355-370.

Türkmənçay müqaviləsinin IV maddəsinə əsasən Rusiya tərəfindən polkovnik Ramqarov, İran tərəfindən birinci mühəndis müşavir Mirzə Müstovfi, II mühəndis müşavir Mosyo Bartolomi, onların köməkçisi Mirzə Əhməd Abbas-Abad qalasında görüşüb, həmin protokolun mətnini hazırlamışdılar. Protokolu İran tərəfindən Abbas Mirzə, Rusiya tərəfindən Paskeviç imzalayıb möhür vurmuşlar. Onlar sərhəd xətlərini şəxsən yoxlayıb və aşağıdakı sərhəd xəttini müəyyənləşdirmişlər.

**Sərhəd xətti:**

Bəyazid ərazisi yaxınlığındakı nöqtədən çıxdıqdan sonra Kiçik Ağrıdağ zirvəsinə, əkinə yararsız olan daşlıq yerlərdən keçib oradan Aşağı Qarasu mənbəyinə birləşir. Belə ki, Rusiyaya aid olan **Soltan topu** dağı bu xəttin solunda qalır. Aşağı Qarasu mənbəyi Buralan daşlığı ayağındadır. Elə bir səhradakı hər iki Ağrının müqabilindədir. Bu daşlar Arazə tökülən Yuxarı Qarasu dənəsinə çox yaxındır və **Kiçik Ağrının** zirvəsindən 27 verst uzaqdadır (hər verst 1-1,06 kilometrə bərabərdir – S.O.). Mənbəyi axdığı yerdən müşahidə etdikdə küncü bu yerdən şimala doğru gedir və 55 dərəcə cənubdan qərbə və Böyük Ağrı dağın zirvəsindən küncü 87 dərəcə cənubdan qərbə, **Soltan topu** dağı ətəyində sərhəd xətti ilə baş yoldan keçir ki, bu yol İrəvandan Makuya gedir və bu nöqtədən 8 verst məsafədə əkinə yararlı olmayan səhrədən keçib, mənbəyə və oradan sərhədi **Aşağı Qarasu** axını məcrası təyin edir.

Mənbədən bu çayın gözüne qədər (dəhnəsinə qədər – S.O.) onun mənbəyi olan Suralan (Buralan) daşlarından sonra şimal və şərq tərəfindən arazdan **Şərrur dağı** müqabilində yerləşən Arazın o biri qapısı dəhnəsinə çatır. sonra 24 verst məsafə keçir. Belə ki, Məzkur **Qarasuyun** sol tərəfdə qalmış bütün ərazi Rusiyaya, onun müqabil tərəfi İrana aid olur.

**Aşağı Qarasu** dəhnəsindən sonra 3,5 verst Abbas-Abad qalasına çatmamış sərhəd xətti Araz çayı məcrası ilə müəyyən edilir. Bu çayın məcrasında yerləşmiş adalar bir-birinə yaxın olduğu üçün çayın hər iki tərəfinin sərhəddi təyin edildikdən sonra İran və Rusiyaya aid olacaqdır. Çayın sol sahilinə yaxın bütün adalar Rusiyaya aiddir və onun bölgüsü aşağıdakı kimidir:

Aşağı Qarasu dəhnəsindən 4 verst aşağı Aqrız çayının sağ sahilində yerləşmiş **Qaraqoyunlu** kəndi müqabilində, onun solunda yerləşmiş Proşinli qışlağı müqabilindədir. Burada üç ada vardır ki, bunlardan biri İran müqabilində

olan İrana aid və rus kəndi müqabilində olan digər iki ada Rusiyaya aiddir. Araz çayının bu nödtəsindən 8,5 verst müxtəlif yollar keçib, **Zəngənə kəndinə** çatır ki, onun sağ kənarında yerləşir. Oradan isə araz çayı 5 verst cərəyan etdikdən sonra çayın solunda yerləşmiş **Muğanlı kəndinə** çatır və bu nöqtədən 5,5 verst axdıqdan sonra Qulun gölü, Min və ağa gölü Avasti adalarından sola doğru meyl edir və ondan 1,5 verst sonra **Əmir Avas** və Neminobərdi Avas adaları sağda qalır. Bu iki ada elə bir baş yoldadır ki, Əmbas adlı keçid vasitəsilə **Xoydan İrəvana** gedir. Araz çayı buradan 3 verst axdıqdan sonra iki kiçik adadan keçir ki, Arazın sol sahilindədir. Həmçinin o çayın kənarında **Xaraba Körfəz** kəndi çayı yaxınlığında bir keçid var. 3,5 verst aşağıdakı, təqribən bir verst uzunluğu olan bir ada vardır və sağ kənara aiddir. 2,5 verst aşağıdakı Arpa çayının iki dəhnəsi yerləşir. Onun sağ tərəfində 0,5 verst fəsilədə **Kiçik göl** və **Yusi kəndi** yerləşir. Arpa çayı dəhnəsindən sonra **Yusif kəndindən** cari olan Qarasu kimi məşhur olmuş Kiçik çayın dəhnəsinə qədər axır. Araz çayı 5 verst davam edir. Onun sağ tərəfində **Qara Həsənli kəndi** yerləşir. 3 verst aşağıda **Xacələr kəndi** yaxınlığında keçid vardır. Onu müqabilində bir ada vardır. Bu kənd kimi İrana aiddir və Arazın 3 verst və üç rüb aşağısında Qarasu adlanan digər kiçik çayın, İran tərəfindən axan dəhnəsinə cərəyan edir və arazdan bir verst Rusun Dizə kəndinə yetişir ki, onun müqabilində bu çayın keçididir. Bunun müqabilində 10 ada vardır. Onlardan biri okəndə aiddir. Araz çayı 8,5 verst axdıqdan sonra Arazın sağ sahilindən axan **Kiçik Makuçay** dəhnəsinə çatır və ona yaxın az bir məsafədə **Ərəblər kəndi** dəhnəsi yerləşir. Araz çayı bu 8,5 verst məsafəni keçdikdən sonra bu məhəllə çatır. Dağlardan, daşlıqlardan keçdikdən sonra iki tərəfdən onun məcrasını darısqallaşdırır. Belə ki, **Şahtaxtı** daşlıqlar onun solunda qalır. Nəhayət, Araz çayı səhraya çatır, Şahtaxtı kəndinə çatır. Araz öz məcrası ilə axıb, Kiçik **Sarı çayını** sağ tərəfində qoyur ki, o adanın dəhnəsinə yaxındır və Rusiyaya aiddir. İki digər ada İran dövlətinə aid olur. Oradan Kiçik Qaragöl çayı dəhnəsinə çatır ki, onun sağ tərəfindən axır, araz oradan yenidən 3 verst dağlıq yerlərdən axıb, 4 adaya yaxınlaşır ki, onun üçün Rusiyaya, birisi İrana aiddir. Bu adalardan 1,5 verst aşağı Araz çayı adaları **Sınıq Körpüyə** çatır. Belə ki, Qarquluq kəndi yaxınlığındadır və onun sağ tərəfində yerləşir. Bu məkandan bir verst aşağıda üç ada vardır ki, hər üçü sağ kənara aiddir. Orada Araz öz məcrasını cənuba doğru dəyişir. 5,5 verst keçdikdən sonra bir verstdən artıq uzunluğunda olan ada yerləşir ki, İrana aiddir və bir verst aşağıda həmin məcrə ilə digər bir adaya çatır ki, Rusiyaya aiddir. Oradan isə 1,5 verst daha cərəyan edir. Qıyqac dəhnəsinə çatır ki, orada onun sağ tərəfindən axır. Arazın suyu buradan yenə şimal ilə cənub arasından axıb, 3 verst aşağıda İrana aid adadan keçir və orada Qıyqac kəndinə yaxın aşağı axıb, buradan yenə cənub və Şərqə tərəf cərəyan edir. **Kolalı** adlanan kiçik çay dəhnəsinə çatır ki, onun 4,5 verstliyində yerləşir. Belə ki, onun sağ kənarında yerləşən iki adadan keçir. Bu nöqtədən Araz sərhədi geniş səhradan keçib, 1,5 verstliyində, sol sahilində yerləşmiş iki adaya çatır. Sonra məcrasını davam etdirən Araz çayı sağında yerləşən Kolalı kəndinə

çatır. Oradan isə həmin adda olan kiçik çay axır. Araz çayı burada həmişə sərhəd xətti olub, şərq ilə cənub arasında axır, sonra sağında yerləşmiş **Qara Dərə** adlanan dərə yaxınlığından axır, sol sahilində yerləşən kiçik adadan keçir. Araz çayı 6,5 verst axınıni davam etdirdikdən sonra **Qızıl Qışlaq** keçidinə çatır. Oradan Rusiya tərəfində yerləşmiş **Qadiri Təpəsi** ətəyindən keçib, xeyli dolandıqdan sonra cənuba doğru axır. Arazdan 3 verst aşağıda, soldan iki kiçik çayın suyu ona birləşir. Onlardan birinin adı **Şoradərə**, digəri **Naxçıvançaydır**. Ondan 7,5 verstaşağıda **Bolğan Luluy** keçidinə çatır ki, onun yaxınlığında, sol kənarında bir ada vardır ki, Bolğan kəndinin 0,5 fərsəxliyində (bir fərsəx 6 kilometrə bərabərdir – S.O.) yerləşir ki, Rusiyaya aiddir. Onun 1,5 verstliyində iki ada vardır. Sol sahilə aid olan bu adalardan 4 verst aşağıdakı digər bir vardır ki, İrana aiddir. Bunlar Şah abbas dövründə Arazın üzərində olan və xaraba qalmış qədim körpüdən bir verst uzaqlıqda yerləşir. Bu nöqtədə Rusiya-İran sərhəd xətti olan Araz çayı öz məcrasına tabe olmaqdan çəkinir. Lakin Türkmənçay müqaviləsinin IV maddəsinə əsasən 3,5 verst yarım diaqonal sahənin Abbasabad binaları xarici çevrəsindən hər tərəfə çəkilməlidir. Sərhəd xətti yarım diaqonaldır ki, həmin yarım diaqonalların qurtaracağından keçərək onları əhatə edir. Arazın sağ sahilində yerləşmiş II yarım diaqonalın silindrvari əlamət qoyulmuşdur ki, iki zər' (Zər 104 santimetrə bərabərdir – S.O.) hündürlüyündə bina olub və ətrafına xəndək qazmışlar. Bu əlamətlərdən birincisi Abbas-Abaddan çəkilib **Sərar** və **Həqabə** körpüsü yaxınlığındakı ada yaxınlığında yerləşir və İrana aiddir. 350 zər uzaqda olan **İkinci əlamət** yenə dərə kənarında yerləşib və Abbas-Abaddan Makuya gedən yol bu iki əlamətin arasından keçir. **Dördüncü əlamət** qumluq bir ərazidə qoyulubdur. IV əlamətdən 574 zər' fasilədə **V əlamət** yerləşir ki, təpə üzərində tikilibdir. Uzun bir dərənin kənarında yerləşir və bu əlamətdən 574 zər' fasilədə vardır. **VI əlamət** bir təpədə yerləşib ki, Abbas-Abaddan Xoya gedən baş yodadır.

Sərhəd xətti VII yarım diaqonalın sonunda yerləşir. Keçmiş əlamətlərdən 788 zər' fasilədə çəkilibdir və arxa təpələrin hündürlüklərindən keçir. **VII əlamət** keçmiş əlamətdən 1140 zər' uzaqda. Təpə başında yerləşir və sərhəd boyu xətti keçir ki, onun hündürlüyü get-gedə artır. Ondan sonra dərin **Kəlaş Oğlu** dərəsindən 1514 zər' fasilədə vardır. Bundan sonra, yəni **IX əlamətdən** sonra sərhəd xətti şərqə doğru uzanır, yüksək hündürlüklərdən keçir ki, **Kəlaş Oğlu** silsilə dağların ətəyində yerləşir və 2 verst 800 zər' məsafəni keçib **X əlamətə** çatır. Sonra 5 dərədən keçir ki, birincisinin adı **Qəzalə Dərə** və digər üçü **Şahdərəsinə** və axırıncısı **Qırmızı Dərədir**. Daş qala üzərində tikilmiş bu **X əlamətdən** sonrakı **Qırmızı dərə** kənarı müqabilində yerləşir. Sərhəd xəttinin son **XI əlamətinə** birləşmək üçün Hinqəba dərəsindən keçib araz çayı kənarı yaxınlığında keçmiş əlamətlərdən 500 zər' fasilədə oraya birləşir. Bu **XI əlamət** Arazın sol sahilində, təpə üzərində qoyulmuşdur ki, ondan sonra I əlamətdən 7 verstdir. Sərhəd xətti XI yarım diaqonalın Abbasabaddan 3,5 verst aşağıda yerləşmiş son sərhəd xəttidir

İki dövlət arasında yenə Aarazın məcrası 21 verstə qədər **Yeddi Bölükdən** aşağıya qədər sərhəd xəttidir. Yəni **XI Mərar əlaməti** yerləşir. Burada Aaraz çayı şərqə doğru cərəyan edib, **Qusayqən** dərəsindən keçib, darısqal da keçidinə tökülür. Ona görə ki, çayın sol sahilində böyük Bəhram daşları və sol kənarında böyük qayaar vardı. 7 fərsəx məsafədəki darısqal yol çətinliklə bu dağlardan keçib, **Bəhram** dağından çətin keçiləsi qaydalardan axan **Ağdərə** çayına axır. Araz həmin məcrası isə **Busi** və onun qarşısında olan **Aşağıdağ** qayalarından keçir və oradan 7 verst Araz çayı cənub və şərqə cərəyan edir. Onu sağ sahilindəki Qarsiliqan və onun sol sahilində yerləşən digər **Arşındağa** çatır. Bu iki dərənin müqabilində iki ada vardır ki, Rusiya dövlətinə aiddir. Oradan 1,5 verst keçdikdə Araz çayı **Halmir** kəndinə yaxın çatır. Orada **Dərşəmandan** gələn yola az qalmış çatıb, kiçik **Qlamir** kənd çayı Arazın sağ sahilindən axır və Xoy şose yoluna enib, **Qalmir** kənd ətrafından keçib Arazda daxil olur. Oradan isə Araz çayı şimal və şərqə doğru axır. Astan kilsəsindən axır. Sonra **Kilsədəre, Morusgöran** adlı iki kiçik çay sahilində Arazın məcrası şərqə döndür. Sol tərəfdə, 5 verst məsafədə **Culfa** və **Ağlar Dərəsi** ilə birləşib şimal və şərqə 4,5 verst məsafədən axır. Orada qədim xaraba qalmış Culfa şəhərindən keçir və ona yaxın **Həsənlu** çayının sol sahilindən Arazda daxil olur. Həmçinin **Əlmənçay** arasından 3 rüb' verst aşağıda xaraba **Kersevis** körpüsündən keçir. Bu nöqtədən sonra Araz səhradan keçib, cənub-şərqə doğru axır. 2,5 verstliyində sağ sahilində yerləşən 3 adaya çatır ki, yenə İrana aiddir. Onlardan birisinin böyüklüyü bir verstdir, digəri isə üçüncü adanın müqabilindədir ki, Rus dövlətinə aiddir və **Şahqulu** qalası ətəyində yerləşibdir ki, **Tələci** keçidi Arazın bu məkanından 4,5 verst fəsilədə həmin su məcrasına axıb, Rus tərəfində olan **Mayhi** kəndinə yetişir. Araz bu kəndə çatmamış sağ sahilində olan adadan keçir ki, dərə ilə sərhəddir. Belə ki, onun sağ sahili **Qızıl Xacə** daşları ilə həmsərhəddir və Araz çayı axmaqla 3 böyük ada təşkil edir. Bu nöqtədən araz çayı axmaqla keçmiş məcrasına dönübbərar dərəsindən 13,5 verst axdıqdan sonra Rusa aid iki adadan keçir. Həmin adalardan birinin uzunluğu bir verst, digəri isə 1,5 verstdir. Araz çayı sonra **Gilançay** dəhnəsinə çatır. Onun sağ sahilində yerləşmiş **Yuxarı Azay** kəndi aşağısında və sağında yerləşən Mazara kəndi müqabilində yerləşir.

Araz **Gilançay** dəhnəsindən keçdikdən sonra keçmişdə qeyd etdiyimiz məcradan 5 verst cərəyan edib sağ sahilində yerləşən iki verst uzunluğunda adanın yanından keçir. Bu ada rus dövlətinə aiddir. Digər kiçik adanın yaxınlığından keçib, **Əhmədabad** keçidinə və Rusiya tərəfindən axan kiçik **Vulkançay** dəhnəsinə axıb çatır. Bu minval ilə Araz çayı 7 verst məsafəni axıb, **Dəstə** adlı rus kəndi yaxınlığından keçir və Araz çayı Rusiyaya aid 4 adadan keçdikdən sonra **Dəstəçayı** dəhnəsinə çatır. Sonra bu nöqtədən şərqə doğru axıb, 3 verst məsafədə kiçik **Dirəvərs** çayına çatır ki, Rusiya tərəfdən axır və bu məsafədə 3 adadan keçir. Onlardan ikisi sağ, birisi sol sahilindədir. Araz çayı bu nöqtədən keçib cənub və şərqə doğru axır, **Ordubad** çayı dəhnəsi yaxınlığındakı keçidə çatır. 2,5 verst

axdıqdan sonra Rusiyaya aid iki böyük adadan və İrana aid üçüncü adadan keçir. Bu nöqtə də Araz yenə məcrasını Şərqə doğru dəyişir və hər iki sahilə iri daşlar olduğu üçün darısqal dağ keçidinə düşür. Bu daşlar 1,5 verst Ordubad çayı dəhnəsindən aşağı Arazın sağ sahilində yerləşmiş **Sari** kəndindən başlayır. **Ləkəs** adlı hündürlükdə birləşib, kiçik **Qaravulçay** çayı dəhnəsinə çatır ki, İri kəndindən axır. Həmin kənd İran tərəfində yerləşir. Bu məsafə Araz çayı İrana aid 5, Rusiyaya aid 3 adadan keçir. Bu adaların aşağısında, rus tərəfdən 5 verst aşağı **Sarıtəpə** yaxınlığında bir keçid vardır. **Məlik İbrahim** qayaları və İran tərəfdən Qaradağ dağları vasitəsi ilə Araz çox darısqal dağ keçidinə düşür. Belə ki, Arazın məcrası şərqə dönür və 7 verstlikdə Rusiyaya aid olan **Astarudun** uzun dərəsindən keçib, həmin məşhur qayaya çatır ki, Rusiyaya aiddir. 3 verst uzunluğunda Rusiya tərəfində və Qaradağ qarşısında birləşir. Bu qayadan bir verst aşağıda Araz **Dəryaşin** dəhnəsindən keçir ki, Kolə kəndi orada yerləşir və bir verst sahiləndən keçir ki, Kolyə kəndi orada yerləşir və bir verst sahiləndən uzaqda, sol tərəfindədir. Sonra 3 verst aşağıda Arazın məcrası **Dəstəkürd** çayı dəhnəsindən keçir ki, Kolyə kəndi orada yerləşir və bir verst sahiləndən uzaqda, sol tərəfindədir. Sonra 3 verst aşağıda Arazın məcrası **Dəstəkürd** çayı dəhnəsinə çatır ki, Qaradağdan gəlir və 7,5 verst məsafədə Arazın məcrası onun sağ sahilində yerləşən **Kətül** dağı uçurum dağları ilə birləşir və onun sol sahilində yerləşən **Sarata** dağlarıdır ki, bu dağlar arasında Muryaqiyas kilsəsi yerləşibdir. Bu uçurumlar Araz çayının məcrasını **Fəraqıvan** dərəsinə qədər döndərir ki, çay 3 verst məsafədən sonra 3-4 verst uzunluğu olan İrana aid bir adaya çatır və bu məsafənin yarısında **Mardu** keçidi yerləşir ki, Mardu dərəsi adı ilə adlanır və sahilə yerləşir.

Həmin dərə silsilə dağlardan əmlə gəlibdir ki, əhalinin oradan keçməsi üçün **Mirnəfər Cavan** dağından keçid kəçilib ki, bu adanın yaxınlığında, verstin dördüdə üç hissəsi fasiləsində yerləşir. Bu məkandan 2 verst aşağıda Araz **Duzal** kiçik çayı dəhnəsinə çatır ki, onun sol sahilində **Hacı Kələş** qayaları və sağ sahilində Duzal kəndində bağları yerləşir və bu məsafənin yarısında yarım verst uzunluğunda bir ada vardır ki, Rusiyaya aiddir.

Sərhəd xətti bu nöqtədən, yəni Arazın suyu iki verst məsafəni keçdikdən sonra Arazın sağ sahilində yerləşən Kərdəs qalası ətəyinə çatır. Bu məsafədə Rusiyaya aid iki ada yerləşir və sol sahilində **Bülovdağı** qayasıdır. İki verst aşağıda Araz çayı **Mehriçay** dəhnəsinə çatır ki, onun sol sahilindən axır. Oradan Araz çayı sahilindən 3 verst fasilədə Mehri yerləşir ki, **Uraldağı** dağları onun yaxınlığında Araz çayı məcrasına tabe olur ki, bu məcra Mehriçay dəhnəsindən şimal və şərq arasındadır. 9 verst yol getdikdən sonra orada Rusiyaya aid 7 adaya çatır və 4 digər ada İrana aiddir. Oradan Arazın məcrası qırılıb 5 verst və verstin dördüdə biri qədər məsafədə cənub və şərqə doğru axıbg yarım verst məsafədə Rusiyaya aid adaya birləşir. Araz çayı oradan şərqə doğru 13 verst axdıqdan sonra Rusiya tərəfindən axan kiçik **Gəmiçay** dəhnəsinə cərəyan edir və orada sağ sahilə aid digər 4 adadan keçir və sol sahilində yerləşən digər ada yaxınlığında **Mizan** və

**Rulalı** kəndləri yerləşir. Həmin adda olan dağların ətəyində, sərhədin bu nöqtəsində Araz çayı sahilinin bir verstliyində yerləşibdir və **Əlivərəq və Nüqədi** kəndləri həmin məkandan Astasu dağları ətəyində, Arazın sol sahilindən 2 verst fasilədə yerləşmişlər. Arazdan 2,5 verst aşağıda **Əsişin** adlı kiçik bir çay dəhnəsinə çatır ki, **Muşar** kəndi aşağısındadır və Araz çayına tökülür.

Arazın sağ sahilində yerləşən **Əsişin** dağından axır. Arazın iki verst və verstin üçdə biri məsafəsində **Sarisərt** dəhnəsinə çatır ki, həmin adda dağdan tökülür və həmin dağ Araz çayının sol sahilində yerləşir, oraya axıb, Arazın 2,5 verst aşağısında kiçik **Qululuçay** dəhnəsinə çatır ki, həmin adda kəndə tabedir və İrana aiddir, Araz çayına tökülür. Onun yanında o dövlətə aid ada vardır və Araz çayının 5,5 verst aşağısında İrana aid **Kəlalə** kəndinə çatır və Rusiya tərəfindən Araz çayı kənarında yerləşmiş **Əsbəhri** dağı qayasından keçir. Araz çayı bu nöqtədə şimal və şərqə doğru axıb, 5,5 verst keçdikdən sonra İran tərəfdən axan kiçik **Çalnarıçayı** dəhnəsinə, sonra 8 verst məsafəsi olan dərəni keçib kiçik **Qumlaqçay** çayına çatır ki, Rusiya tərəfindən axır. Bu yerdə iki ada vardır ki, birisi Rusiyaya, digəri İrana aiddir. Bu məhəldən 2,5 verst aşağıda Araz çayı yenidən İrana aid 3 adadan keçir. Bunlar sağ sahildən axan kiçik **Əlğa** çayının birləşdiyi yerdə yerləşir. Bu məkandan keçdikdən sonra Araz çayında 8 ada əmələ gəlir ki, İrana aiddir. IX ada rusa aiddir. Sindiyan qalası hündürükləri ətəyində, Sitamedi dağı kənarındadır ki, İran tərəfdə yerləşibdir. Orada Araz çayı **Bəsitçay** dəhnəsinə çatır ki, sol sahilə yerləşmiş **Tavaçadağı** dağlarından Araza daxil olur. **Müqəddəm** kəndindən keçdikdən sonra Araz çayı dörd adadan keçir ki, ikisi Rusiyaya, ikisi İrana aiddir. Sonra Arazın sol sahilində yerləşmiş dərəyə daxil olur. Sağ sahilində yerləşmiş **Dələkdasan** keçir. Arazın 4,5 verstliyinə çatır. Sonra **Maçuvandurçay** dəhnəsində, Arazın sol sahilində yerləşmiş Sər qalası ətəyində Araz çayına daxil olur.

Araz çayı bu məkandan cənub və şərqə axır. On bir verst məsafədə həmin dərədən **Luhabet** dərəsindən, sonra Rusiyaya aid 12 böyük adadan keçir və İrana aid **Nəsüranı** adlı dərənin yaxınlığındakı 10 adaya çatır. Oradan sol sahilə yerləşmiş kiçik **Bərkəbat** çayının dəhnəsinə çatır. Həmin məcra ilə 2 verst aşağıda 2 kiçik çay dəhnəsinə çatır. Birisi, **İlfaqdır**, Rusiya tərəfdən axır, digəri **Fərqşudur**. Şaraqi yaxınlığında İrana aiddir. Araz bu məkanda İrana aid iki adadan keçib 7 verst aşağıya çatdıqda iki qədim **Xudafərin** körpüsünə çatır. Oranı keçdikdən sonra İrana aid 10 və Rusiyaya aid 7 adadan keçir. Bu iki körpüdən sonra **Sərkurə** Arazın yuxarisından şərqə doğru axır. 4 verst keçdikdən sonra kiçik **Çəlpəçay** çayı dəhnəsinə çatır ki, ondan bir verst aşağıda Larican dəhnəsidir. Oranın 2,5 verstliyində yuxarı **Xumarluçay** yerləşir və aşağı **Xumarluçay** da 1,5 verstlikdədir. Bu dörd çay Arazın sağ tərəfindən axır və Larican dağlarından gəlir ki, onlardan birində **Xumarlu** kəndi yerləşir. Bu dağlar **Vərəsdağın** üzbuzündə yerləşmişdir ki, Rusiya tərəfindədir. Araz, **Əşgihəmədani** adlı kiçik qayalar müqabilində yerləşmiş aşağı **Xumarluçay** dəhnəsindən keçdikdən sonra iki qədim

**Qız qalası** arasından 6 verst axdıqdan sonra **Sığırılı** dağlarından axan və İran tərəfdə yerləşmiş **Sığırılıçay** çayı dəhnəsinə çatır və həmin adda kəndin aşağısında birləşir. Oradan bu yerə daxil olana qədər sağ sahilədəki 8 adadan keçir. Digər 7 ada sol sahilədədir. **Tatar düzü** adlanan geniş bir səhra ilə sərhəddir. Arazın **Sığırılıçayı** çayından 4 verst aşağıda **Çomçaçay** dəhnəsinə çatır. Onun bu məcrasında İran üçün iki ada vardır və 3 ada Rusiya üçündür. Bu **Çomçaçay** Tatar düzü səhrasından keçib Arazə daxil olur və bu məkandakı 5 verst aşağıda, sol sahilədən **Mantəpə** dağından keçib, iki **Göydərəçay** dəhnəsinə çatır ki, sol tərəfdən Mantəpə dağından axır. **Selsinçay** çayından on bir ada İrana aiddir və bu məsafədə pərəkəndə halda yerləşirlər. XI ada düz bu iki dəhnə qarşısındadır. Oradan Araz **Maralyan** keçidinə çatıb, 10 verst axdıqdan sonra bu məsafədə İrana aid on bir ada vardır. Araz keçidindən 2 verst aşağıda 2 verst uzunluğunda bir adaya çatır ki, İrana aiddir. Bu adanın iki qurtaracağında **Muxtar** və **Sanuvan** qışlaqları yerləşir. Bu böyük adanın qurtaracağında Araz çayı şimal və şərqə axır. Geniş dərədən 16 verst keçdikdən sonra **Aslandüz** keçidinə çatır ki, Qaradağdan axan **Rudçay** dərəsi dəhnəsinə yaxın yerdə yerləşir. Bütün bu məsafələrlə 16 verst Arazda 14 ada vardır ki, doqquzu Rusiyaya, beşi İrana aiddir. 2 verst aşağıda, Arazın sol sahilində **Lumanlı** qışlağı ilə birləşir. Rusiya tərəfinə axan **Çirkın** kiçik çay dəhnəsinə çatır. İki verst məsafədə Rusiyaya aid 5 ada vardır. Bu nöqtədə Araz çayı şərqdən axıb 5 verst məsafədən sonra **Qurdeşay** dəhnəsinə çatır ki, **Alaçarqu** kəndinə yaxındır. Sol sahilində onun yaxınlığında bir keçid vardır ki, həmin addadır və 6,5 verst aşağıda **Kəndulan** çayı dəhnəsinə birləşir ki, sol sahilədən axır və **Xacəlu** kəndi onun yaxınlığında yerləşir. Burada Araz həmişə şərqə doğru axıb geniş səhradan keçir və 17 verst keçdikdə **Ultan** keçidinə çatır. Qədim **Ultan** qalası aşağısına çatır və çayın sağ sahilində yerləşir. Qala çayın adı ilə **Ultan** adlanır. Araz bu yerə daxil olmamışdan Rusiyaya aid 12 və İrana aid 3 adadan keçir. Burada yenə 3 verst axıb, iki **Yeddi Bölük** keçidinə çatır. Yenidən bu qısa məsafədə 12 İrana və 3 Rusiyaya aid adadan keçir. Burada sərhəd nöqtəsi Yeddi Bölükün iki keçidi ortasında yerləşən nöqtəyə, yəni Yeddi Bulaq adlı yerə çatdıqda yenə öz məcrasını davam etdirir. 21 verstlik məsafə sona çatır ki, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin IV maddəsində müəyyən ediləlidir. Bütün bu məsafədə Araz çayının sahilı meşələrlə əhatə olunmuşdur. Buradan keçmək mümkün deyildir, qarışıqdır. Çünki Araz çayının suyu səhranı tutur. Araz çayı sahilinin 2,5 verstliyi bu məsafəni əhatə edir və çayın bir verstlik məcrasında 29 ada vardır ki, 19 böyük ada İrana, 10 daha kiçik ada Rusiyaya aiddir. Nəhayət, sərhəd xətti 21 verstliyin qurtaracağına çatdıqda Araz çayı məcrasını dəyişib geniş **Muğan** səhrasından keçir. Buna əsasən sərhəd xətti Araz çayının sonuna çatıb, özünün sağ sahilində **Yəram Təpə** (Bayram-təpə - S.O.) adlı topənin qərbində Meşkindən Səlyana gedən baş yolda silindrvari istehkam binası tikiləlidir ki, bu bina İranın şimal tərəfindən iki dövlət arasında sərhəd xəttinin sonudur və bu silindrvari sərhəd xəttindən cənub səviyyəsinə, cənubdan şərqə 32,5 dərəcə əyilir və Muğan səhrasından keçir. 45 verst sərhəd

xətti bu minval ilə keçdikdən sonra **Balharud** çayının sağ sahilində yerləşmiş **Biləsuvar** adlı təpə müqabilində ətrafı yarım diametrlilik meydanda Araz çayı ətrafına perpendikulyardır və bu təpə müqabilində bu çayın sol sahilində silindrvəri digər yer vardır ki, sərhəd xəttinin qurtaracağını bu nöqtədə bildirir və orta silindrvəri bu iki nöqtə arasında yuxarı qalxıbdir. İndi Biləsuvarın müqabil nöqtəsindən, yəni **Sarıqamış ilə Adinə Bazarın birləşdiyi yerdən** 21 verst aşağıda iki dövlət arasındakı sərhəd xətti elə bir xətdir ki, **Balharudun** məcrasının mənbəyinə doğru bəyan edir. Belə ki, **Biləsuvardan** sonra onun sol sahili İrana, sağ sahili isə Rusiyaya aiddir.

Sərhəd xətti Sarıqamış ilə **Adinə Bazarın** birləşdiyi yerə çatdıqda çayın son məcrası ilə yuxarı qalxır. Onun sağ sahili Rusiyaya, sol sahili İrana aiddir. **Çinçayı** dəhnəsi birləşdiyi 8 verst məsafədə sərhəd xətti aşkar olur. Sol sahilədən **Dəlil** və **Qalu** dağları müqabilində 10 verst yuxarıda **Alzarçay** dəhnəsinə çatır və İranda olan dəyirmanı yaxındır. Orada 30 verstlikdə **Şoradərəçay** ilə birləşir ki, yenə İran tərəfdə axır.

Sərhəd xətti həmişə **Adinə Bazar** məcrasına doğru yuxarı qalxıb, **Gəlinçay** dəhnəsinə, çayın sağ sahilində yerləşmiş və keçmişdə şəhər olan **Adinəbazar** yaxınlığında Adinə **Bazara** daxil olur və Rusiyaya aiddir. 0,5 verst yuxarıda bu rayonda kiçik çay dəhnəsinə çatır ki, **Qaracadağ** dağından axır. **Cənixanə** dağından 0,5 verst məsafəsi vardır. Sərhəd xətti burada **Şənbəçay** məcrası ilə yuxarı qalxır. Yəni **Ximixanə** dağı dəhnəsinin mənbəyinə qədərdir. Belə ki, kiçik çaylar **Giliçay**, **Şaturluçay**, **Bəradərəçay**, **Uzunçay**, **Xanluçay** və **Ğəral Qışlaqda Şaturlu** və **Badam ağacı** kəndləri, həmçinin **Əlixanlı**, **Yamadari**, **Limar**, **Əliabad**, **Loqmaşın Dadar**, **Diqad ül-sehr** və **Siyax** kəndinin yarısı Rusiyaya aiddir. Digər kiçik çaylar, o cümlədən **Məraçes**, **Xulutuma**, həmçinin onların kəndləri **İşa**, **Həmşən**, **Şənbə**, **Züleyxanlı qışlaq**, Dadmıstan enində **Van Ufca** və **Seyaxın Məram** digər yansı İrana aid olur.

Sərhəd xətti **Çənixanə** dağı zirvəsinə çatdıqda qərbə tərəf uzanır. Ondən sonra **Qalaçuq**, **Qurqus**, **Pirşahverdi**, **Rişamadər** dağları zirvələrindən və qaladan keçib **Qaradulandağ** qalasından keçib, **Pirdavud** zirvəsinə çatır. Oradan cənub və qərbə tərəf uzanıb **Çinçay** və **Dilkasçay** mənbələri arasına gəlib çatır. Oradan sərhəd xətti qərbə doğru yuxarı qalxıb **Cəkir** zirvələri arasına çatır. Sərhəd xətti həmin dağın yuxarisına çatdıqda cənuba doğru uzanıb, elə dağ zirvələrindən keçir ki, müqavilənin düzəlişinə uyğun olaraq **Miyah** məcrasını ayırır. Bu xətt **Sıqnaq** daşlıqlarından 1,5 verst keçib **Qaracadağ** dağı zirvəsinə çatır və bu zirvədən 1,5 verst keçib **Rəngəbə** dağı zirvəsinə çatır elə bu vəziyyətdəki **Keçiqıran** dərəsi sol tərəfində, **Ağız** gədiyi sağ tərəfində qalır. Sərhəd xətti burada **Məşkindən Muğana** gedən baş yolda kəşisir. Sərhəd bu nöqtədən 3 verst məsafədə keçmişdəki kimi uzanır və **Şəhtəhişməş** dağı zirvəsinə çatır. Oradan cənub və şərqə tərəf uzanıb 2 verst fasilədə bu dağın zirvəsindən **Qaravul** dağı zirvəsinə qədər gedir. Bu yüksəklikdən aşağı düşdükdə 2 verst məsafədə **Məşgin**

baş yolu aynlır. **Murqandarkuvanda** qət olunur. Yəni yol kəsilir. Sərhəd xətti həmin məsafədə 6 verst keçdikdən sonra hündür təpəyə çatır ki, qədimdə **Qalacuuq** qalası orada imiş, iki çay, yəni **Ərşəq** tərəfdə olan **Çulaçay**, **Talış** tərəfdə olan **Gəlinçay** arasında yerləşmiş **Qaracuuq** dağından sonra **Araz** xətti **Sadaş** gədiyi və **Bərcəs** dağı yuxarisından keçir. 5 verst məsafədən sonra bu **Bərcəsdağ** dağından sərhəd şərqlə doğru uzanır. **Xorasan** dağı ilə Rusiya tərəfdən və İran tərəfdən olan **Alad Xacə** dağı dağlar arasındakı hündürlüklərdən keçir. Sərhəd xətti oradan cənub və şərqlə doğru uzanır. Elə dərələrin zirvəsindən keçir ki, İran tərəfdə kiçik çayların, o cümlədən **Qısa Cərdüməl**, **Dağ bulağı** və **Utan** mənbəyi həmçinin Talışa tərəf axan **Mazara Dərə Əli** və **Dağbulağı** mənbələri onun yaxınlığında olan iki xaraba qalmış **Deladan** və **Dərya** kəndlərin həmin dərələrdən qalxır.

Sərhəd xətti **Talvama dağı** zirvəsindən keçir. Buradan **Ərşəqdən Talışa** yol keçir və 3 verstlik məsafədə **Kin** dağına çatır. Sərhəd xətti bu məkandan cənuba doğru uzanıb 6 verst keçib, sonra **Drigli Məzar Əli** qəbiristanlığına birləşir. Belə ki, **Ağbulağ**, **Ətərkəlbulağ**, **Qara xan gölü**, **Kiloxoi**, **Kin**, **Ərəsti Kəlbulağ**, **Xacə Bulağ** mənbələrinin hamısı İrana aiddir. Digər tərəfdən **Delğar** kəndindən keçən **Salaxabın**, mənbəyi həmçinin **Heldi Qol**, **Məmaqun**, **Himaran**, **Yılqar gədiyi**, **Kor Bulağ** Rusiyaya aid olur. Burada bir yol vardır ki, **Ərdəbildən Talışa** tərəf gedir və sərhəd xətti onu kəsir. **Drigli Məzar Əli** qəbiristanlığından sərhəd 9 verst keçdikdən sonra **Osman Giti** dağı zirvəsinə çatır və həmin **San dağları** hündürlüklərindən keçib, oradan sərhəd xətti şərqlə doğru davam edir və **Xacə Kök dağ**, **Qazma**, **Taban dağları** zirvəsindən və bir kənddən keçir. Elə bir yol ilə ki, **Delyar** mənbəyi İran tərəfdə qalır və iki xaraba kənd, yəni **Aşan Gədik**, **Ləbəxari gədiyi** kəndləri və **Niyati dərəsi** dərəsi **Şaludərə** çayını əmələ gətirən mənbələrə xaraba qalmış və həmin adla adlanan kəndin yaxınlığından keçib, Rusiyaya aid olur və **Osman Giti** dağı zirvəsindən keçdikdən sonra sərhəd xətti cənub və şərqlə tərəfə doğru davam edib **Savalan** və **Qızpürdi**, **Fi Məqsud Umşi** dağları zirvəsindən keçir. 4 verst məsafədən sonra **Emizalə** dağı zirvəsinə çatır, elə yol ilə ki, **Piləçayın** 6 kiçik mənbəyi onlardan əmələ gəlir və İrana aid olur. **Matalı**, **Qaragül bulağ**, **İkinci Laruşilaf** **Yüzdi bulaq** mənbələri **Lənkərançaya** birləşir və Rusiyaya aid olur. **Əs-Səma** dağları zirvəsindən sərhəd xətti cənub və şərqlə doğru davam edir. **Dəlkəbaşı** dağları zirvəsindən keçib 9 verstlikdə yerləşən **Kəlubuti** zirvəsinə çatır. Həmçinin **Əliburan Usi** və **Varil Dəqəş Təpə**, **Mürdəsaqi** və **Cilovquli** dağları zirvələrindən keçir. Belə ki, **Fasuli bulağ**, **Daril bulağ**, **Sərsə Hüli**, **Sərdə Saqi Hüli**, **Siğə bulağ**, **Dənəhuni bulağ**, **Alasüd fəsli bulaq**, **Mürdəsaqi bulağ**, **Cilov Qulu bulağ**, **Səgxamar**, **Xosb bulağ**, **Əlidaş bulağ**, **Raş bulağ** hamısı birlikdə mənbələri **Elçay** çayını yaradır, bunlar İrana aiddir. Digər tərəfdən kiçik çaylar, o cümlədən **Asiyay bulağ**, **Daş Bulağ**, **Silnaqun bulağ**, **Əli Teşi bulağ**, **Unuqsar bulağ**, **Qızılı bulağ** bunların hamısından **Zanuduran çay** əmələ gəlir, hamısı Rusiyaya aiddir.

Sərhəd xətti Kəlubuti dağı zirvəsinə çatdıqda **Mazar Dilnadar dağları, Mas, Manqaşi, Lajım Gülbati** və **Şindin** qalalarından keçir. Oradan sərhəd xətti cənub və şərqə doğru uzanır, dağların hündürlüklərini əldən verir. **Gençay** qalası kiçik çaya tabe axıb, **Ağməscid çay** və **Astara çayı** kəsişdiyi yerə birləşməsinə çatır. Belə ki, **Vənəbin, Xacə Pir, Heyran, Qazıköşi, Sal qulun çayları, Basi** və **Nərgis** kəndləri İrana aid olur. **Zərdlu, Xeyir oğlu, Şeyx Nobəri, Dədə Süleyman** çayları Rusiyaya aid olur. **Ağməscid çayı Astaraya birləşdikdə** orada **Ağ körpü** adlı iki qədim xaraba körpü vardır. Sərhəd xətti **Astaraçay** məcrasına tabe olur, yəni onun Xəzər dənizinə tökülən dəhnəsinə qədər. Belə ki, Astara çayının sağ sahili İrana, sol sahili isə Rusiyaya aiddir.

Yazıldı 18 yanvar 1829-cu ildə Araz kənarında Beyramluda Bərabərdir 28 rəcəb əl-mürəcəb 1244-cü il.

**Kolonol Ramqamov**

(Fars dilindən tərcümə edəni prof. S.M.Onullahi).

#### №4

**3 июля 1844 г. — Конвенция, заключенная между двумя высокими дворами Российским и Персидским в Тегеране**

Полное собрание законов Российской империи, Собр. второе, т.XIX, Отд.первое, 1844. с.589, №18247; Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях. М., 1946, с.39

Дабы прекратить беспорядки и злоупотребления, часто производимыя жителями пофаничных областей России и Персии при переходе фаниц, уполномоченные обеих договаривающихся сторон, с дозволения и по поручению своих правительств, подписали следующие статьи:

**Статья I.** Подданные обеих Держав не могут впредь переходить из одного государства в другое без паспорта и без формального дозволения своего правительства.

**Статья II.** Каждый подданный одного из двух правительств, который перейдет в пределы другого, не снабдив себя паспортом, будет задержан и передан ближайшим пограничным начальствам, либо министру, поверенному в делах, либо консулу своего государства, со всем имеющимся при нем платьем, оружием и прочим.

**Статья III.** Все просьбы, с коими подданные обоих государств будут обращаться к своему правительству для получения разрешения переселиться, должны быть подаваемы без посторонняго вмешательства.

**Статья IV.** Если начальствующие лица обоих правительств, по уважению соединяющей оныя дружбы, потребуют один у другого

паспортов, то не будет отказано в выдаче их для нескольких семейств, лишь бы только не встретилось в том законных препятствий.

## №5

### **9 декабря 1881 г.— Конвенция о разграничении к востоку от Каспийского моря, подписанная в Тегеране**

Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях., с.39-43

#### **Во имя Бога Всемогущего**

Его Величество Император и Самодержавец Всероссийский и Его Величество Шах Персидский, признав необходимым в точности определить границы своих обоюдных владений на востоке от Каспийского моря и обеспечить их безопасность и спокойствие, согласили заключить на сей конец конвенцию и назначили своими Уполномоченными:

Его Величество Император и Самодержавец Всероссийский, с одной стороны, Ивана Зиновьева, своего Чрезвычайного Посланника и Полномочного Министра при его Величестве Шахе, и Его Величество Шах Персидский, с другой, Мирза Сайд Хана Мотеменуль Мулька, своего Министра Иностранных Дел, кои после обмена своих полномочий, найденных в надлежащей и установленной форме, согласились на нижеследующие статьи.

#### **Статья 1.**

Границею между владениями Российской Империи и Персии к востоку от Каспийского моря постановляется следующая черта.

Начиная от залива Гасан-Кули до Чата границею служит течение реки Атрека. От Чата пограничная черта следует на северо-восток по вершинам хребтов Сонгу-Даг и Сагирым и затем, направляясь на север к реке Чандыру, достигает русла этой реки у Чакан-Калэ. От Чакан-Калэ пограничная черта переходит в се-верном направлении на вершины гор, отделяющих долину Чандыра от долины Сумбара, по вершинам этих гор следует в восточном направлении и спускается к руслу Сумбара, при впадении в него ручья Ах-Огаян. Дальнейшим продолжением границы на восток служит русло Сумбара до развалин мечети Дайнэ. Отсюда пограничную черту составляет дорога в Дурун до вершин хребта Копет-Даге, по вершина которого граница продолжается на юго-восток, но, не доходя верховьев ущелья Гярмаба, поворачивает к югу, по высотам, отделяющим долину Сумбара от Верховьев Гярмаба, затем, в юго-восточном направлении, через вершины гор Мисинов и Чуббест, достигает дороги на Гярмабе в Рабат, проходя в расстоянии одной версты на север от последнего пункта. От этого пункта пограничная черта по горным высотам направляется к вершине горы

Даланча, откуда севернее селения Хейрабад продолжается на северо-восток, к урочищу Гек-Кейталь. От урочища Гек-Кейталь пограничная черта переходит к ущелью реки Фирузе и пересекает это ущелье севернее селения Фирузе. Отсюда пограничная черта направляется на юго-восток и поднимается на вершины горного хребта, ограничивающего с юга долину, по которой пролегает дорога из Асхабада в Фирузе. Затем, по гребню этого хребта, граница продолжается до крайней его восточной оконечности. Отсюда пограничная черта переходит на крайнюю северную вершину хребта Асельма и тянется по вершинам этого хребта на юго-восток. Обойдя с севера селения Кельтечинара, она направляется на узел хребтов Зири-Ку и Кызыль Дага. От этого горного узла пограничная черта следует на юго-восток по вершинам хребта Зири-Ку, до его выхода в до-лину ручья Баба-Дурмаза, откуда принимает северное направление и выходит в оазис, па дорогу из Гяурса в Лютфабад, огибая калэ Баба-Дурмаз, которым остается к востоку от пограничной черты.

### **Статья 2.**

Так как в статье 1 настоящей конвенции указаны главные пункты, чрез кои должна направляться граница между владениями России и Персии, то для точного определения пограничной черты на месте и для постановки пофаничных знаков обе Высокие Договаривающиеся Стороны назначат специальных комиссаров.

Время и место съезда комиссаров будет определено по взаимному соглашению обеих договаривающихся сторон.

### **Статья 3.**

Так как формат Гярмаб и Кулкулаб, расположенные в ущельи, через которое протекает речка, орошая земли Закаспийской Области, находятся на севере от черты, которая, согласно 1 статьи настоящей конвенции, будет служить фани-цею между владениями двух Высоких Договаривающихся Сторон, то Правительство Его Величества Шаха обязуется очистить означенные форты в течении одного года со дня размена ратификацией настоящей конвенции и будет иметь право в течение того же срока переселить жителей Гярмаба и Кулкулаба в пределы Персии. Со своей стороны Правительство Его Величества Императора Всероссийского обязуется не строить в означенных местностях укреплений и не селить там же текинцев.

### **Статья 4.**

Так как источники речки Фирузе, а равно и некоторых других ручьев и речек, орошающих земли Закаспийской области, прилегающие к

Персидской границе, находящаяся на Персидской территории, то Правительство Его Величество Шаха обязуется ни под каким видом не допускать, чтобы по течению означенных ручьев и рек, от их источников до выхода из них Персидской территории, устраивались новые поселения, чтобы расширялись пределы обрабатываемых ныне земель или же чтобы под каким бы то ни было предлогом отводилась вода в количестве, превышающем то, которое необходимо для орошения существующих ныне на Персидской территории полей. Для непосредственного наблюдения за точным выполнением настоящего постановления Правительство Его Величества Шаха обязуется назначить в достаточном числе благонадежных агентов и нарушители оного будут подвергаемы строгим взысканиям.

#### **Статья 5.**

В целях развития торговых сношений между населением Закаспийской Области и Хоросаана обе Высокие Договаривающиеся Стороны обязуются войти в скорейшем по возможности времени в обоюдное соглашение относительно устройства между помянутыми Областями удобных для товарного движения колесных дорог.

#### **Статья 6.**

Правительство Его Величества Шаха Персидского обязуется строго воспретить вывоз из своих пределов на всем протяжении границ Астрабадской и Хорасанской Провинции всякого оружия и военных принадлежностей и вместе с тем принять меры к тому, чтобы оружие не проникало также к туркменам, живущим на Персидской Территории. Со стороны пограничных Персидских властей будет оказываемо самое деятельное содействие Агентам Императорского Российского Правительства, коим поручено будет следить за тем, чтобы оружие не проникало за пределы Персии.

Со своей стороны Правительство Его Величества Императора Всероссийского также обязуется не допускать, чтобы оружие и военные принадлежности вывозились из пределов России к Туркменам, живущим на Персидской территории

#### **Статья 7.**

Для наблюдения за выполнением постановлений настоящей конвенции и за образом действий соседних с Персией Туркменских поселений, Правительство Его Величества Императора Всероссийского будет иметь право назначать Агентов в пограничные пункты Персии. По всем вопросам, касающимся поддержания порядка и тишины в странах, сопредельных с владениями Высоких Договаривающихся Сторон,

означенные Агенты будут служить посредниками в сношениях между Российскими и Персидскими властями.

#### **Статья 8.**

Все обязательства и условия, заключающиеся в трактатах и конвенциях, до сего времени заключенных между двумя Высокими Договаривающимися Сто-ронами, будут и за сим оставаться в силе.

#### **Статья 9.**

Настоящая конвенция, учиненная в двух одинакового содержания экземплярах, подписанная уполномоченными обеих сторон и утвержденная их печатями, имеет быть утверждена и ратификована Его Величеством Императором Само-держав-цем Всероссийским и Его Величеством Шахом Персидским и ратификации будут разменены Уполномоченными обеих Сторон в Тегеране в течение четырехмесячного срока или скорее, будет возможно.

В Тегеране 9-го декабря 1881 года, мусульманского же летоисчисления 29-го мохаррема 1299 года.

(подп). Иван Зиновьев М.и. Персидского Минн. Ин. Дел Мирзы-Саид-Хана

#### **№ 6**

**28 мая 1893 г. — Конвенция об обмене территории Фирузе на Хиссар и Аббас Лбад и о пограничной линии от Баба**

**Дурмаз до Теджена**

**Во имя бога Всемогущего**

Его Величество Император и Самодержец Всероссийский и Его Величество Шах Персидский, желая, для упрочения существующего между Ними доброго согласия, разрешить некоторые вопросы о границах между обоими Государствами, назначили для установления соглашения по этим вопросам Своими уполномоченными:

Его Величество Император и Самодержец Всероссийский Своего Чрезвычайного Посланника и Полномочного Министра при Его Величестве Шахе Тайного Советника Евгения Бюцова.

И Его Величество Шах Персидский Своего Садразамы Мирза Али Азгар Хана, Минус-Султана.

Означенные уполномоченные постановили и подписали нижеследующие статьи:

**Статья I.** Его Величество Шах Персидский за Себя и Своих Наследников уступает Его Величеству Императору и Самодержцу Всероссийскому пограничное селение Фирузе и всю местность,

включающую между границею, установленною в 1881-м году и чертою, проведенною от горы Кенарэ к перевалу Вир.

Настоящею статьею отменяется относящееся к этому участку описание граничной черты, помещенное в 1-й статье конвенции 9-го Декабря 1881-го года.

Все прочие статьи конвенции 1881-го остаются в полной силе.

**Статья II.** Взамен уступки России упомянутого в статье 1-й участка Его Величества Император и Самодержец Всероссийский за Себя и Своих Наследников уступает Его Величеству Шаху Персидскому:

1. Участок земли на правом берегу Аракса, против бывшей крепости Аббас-Абад, отошедшей во владение России на основании 4-й статьи договора, заключенного в Туркмепчае 10 февраля 1828-го года.

2. Селение Хисар, с участком земли, заключающимся между существующею ныне границею и чертою, которая от пересечения этой фаницы Хисаро-Шильяльским каналом пойдет по правому берегу оною, обогнет селение Хисар с востока и по пересечении этого канала, направится к юго-западу к оврагу в двухверстах от Хисарской мельницы, затем фаничная черта пойдет на юг до места пересечения существующею границы рекою Рудбар (Зангенанлычай).

**Статья III.** Вследствие уступки Персии Аббас-Абадского участка, отно-сящееся до этого участка описание, фаницы в 4-й статье Туркменчайского до-говора отменяется и взамен оною сим постановляется, что фаничная черта ме-жду обоими государствами пойдет по руслу реки Аракса от Шерура до Едибулукского брода и далее, как постановлено в упомянутой статье.

Все прочие статьи Туркменчайского договора остаются в силе.

**Статья IV.** Точное определение на месте границ Фирузин-ского и Хисарского участков и постановка на них пограничных знаков будут произведены Комиссарами, назначенными обоими правительствами как для сей цели, так и для передачи и приема этих учасков. Оба Правительства равным образом назначат Комиссаров для передачи и приема Аббас-Абадского участка.

Тем не менее уступки упомянутых участков с правом немедленного вступления во владение будет считаться полною и безусловною со времени обмена ратификации настоящей конвенции.

**Статья V.** Границею между Российскими и Персидскими владениями к востоку от точки, определенной в 1-й статье конвенции, заключенной 9-го декабря 1881 года, постановляется следующая черта:

От Баба-Дурмаза фаница следует по вершинам хребта Зи-ри Ку на ют-восток к селению Хейрабад и, не доходя последнего, направляется по левой стороне долины Дурунгаря (Гюриза); перейдя на правый берег реки

Дурунгяра к северу от селения Кале-и-Мир и пройдя между селениями Коклан (Колхан) и Шор-Калэ, пофаиичная черта идет на север, огибая с запада и севера Лютфабад и с юга селение Курган; затем она поворачивает на юго-восток к селению Шильган с севера и востока: далее фаница, направляясь к югу между селениями Шильган и Мегинли до кургана Кошатапэ, огибают селение Хисар с востока, следуя с начала по правому берегу Хисаро-Шильганского канала и, перейдя затем на левый берег оногo, направляется к юго-западу до большого оврага, откуда она идет на юг до реки Рудбар (Зангенанлы-чаф). Перейдя эту реку в полу-фарсахе выше селения Козган, пофаиичная черта принимает юго-восточное направление, проходя южнее всех селений (Калэ) Атека и продолжается до вы-хода гор в долину Теджена: Затем она направляется на восток к руслу Тед-жена и примыкает к нему несколько южнееразвалин крепости Коушут-Кала. Далее фаницею буде служить русло реки Теджена до начала Афганских владений у Зульфагара. Оба правительства назначат комиссаров для точного определения пограничной черты и для постановки пофаничных знаков в след за передачею и приемом Фирузинского и Хисарского участков.

**Статья VI.** Российское и Персидское Правительства будут иметь в течение одного года со дня размена ратификации настоящей конвенции право переселить каждое из них в пределы своих владений, жителей взаимно уступаемых ими селений Фирузе и Хисар.

Оба правительства обязуются не строить укреплений в местностях взаим-ноуступаемых ими на основании настоящей конвенции, и не поселять Туркмен на участках Фирузинском и Хисарском.

**Статья VII.** Соглашение, состоявшееся между уполномоченными обоих Правительств в 1884-м году по предмету распределения земель и воды между пофаничными жителями обоих сторон сим подтверждается за исключением тех постановлений означенного соглашения которые касаясь взаимно-уступаемых участков Фирузе и Хисар могут потребовать изменений.

**Статья VIII.** Настоящая конвенция будет ратификована Его Величеством Императором и Самодержцем Всероссийским и Его Величеством Шахом Персидским и ратификации оной будут обменены в Тегеране в течение четырех месяцев со дня подписания оной или ранее будет возможно.

В удостоверение чего обоюдные уполномоченные подписали настоящую конвенцию и приложили к оной печати своих гербов.

Учинена в двух экземплярах в Тегеране двадцать седьмого мая тысяча во-семьсот девяносто третьего года, мусульманского же летосчисления 23-го Зилькадэ, 1310-го года.

**Евгений Бюцов Мирза Али Азгархан**

**27 октября 1901 г. — Декларация об изменении статьи 3  
дополнительного к Туркменчайскому договору 1828 года  
акта, заключенная между Россией и Персией  
Советско-иранские отношения, с. 47-52**

**Статья I.** Товары ввозимые в Персию или вывозимые из сего государства российскими подданными, а равно произведения Персии ввозимые в Россию персидскими подданными либо через Каспийское море, либо через сухопутную границу обоих государств, также как и русские товары, вывозимые персидскими подданными из Империи теми же путями, будут впредь облагаться таможенною пошлиною не по расчету, предусмотренному статьею 3 дополнительного Акта 10/22 февраля 1828 года, а согласно подробным тарифам (А.В.С), приложенным к настоящей Декларации.

**Статья II.** Товары вывозимые из России (см. ст.1), будут подчинены оплате таможенными пошлинами, согласно тарифу А, единожды на всегда при ввозе их в Персию, и не будут подвергаемы впоследствии платежу никакой другой таможенной пошлины, ни иных налогов за исключением предусмотренных статьею 5 настоящей Декларации.

Персидские произведения вывозимыя в Россию, будут оплачиваться, при ввозе их в Россию, таможенными пошлинами согласно тарифу В и не будут облагаемы никакой пошлиной или иным налогом при вывозе их из Персии за исключениями, предусмотренными статьями 3 и 5 настоящей Декларации и за исключением тарифов, установленных или имеющих быть установленными для предметов вывоза из Китая и из других соседних азиатских стран.

Изданныя или имеющие быть изданными постановления относительно воспрещенных ко ввозу в Россию товаров, а также относительно вывозных из России пошлин, будут применяться и к торговле Персии с Россией.

**Статья III.** Пятипроцентная вывозная пошлина, взимавшаяся до сего времени в Персии с вывозимых товаров и произведений, совершенно упраздняется, за исключением вывозных пошлин, установленных тарифом С для поименованных произведений.

Российские и персидские товары могут на условиях настоящего соглашения свободно вывозиться из одного в другое из обоих государств, с соблюдением, конечно, запрещений, уже установленных или имеющих быть установленными каждою из обеих Высоких договаривающихся Сторон, либо в интересах общественной безопасности или предосторожности, либо с целью воспрепятствовать возможному вывозу произведений почвы,

сохранить которые было бы временно необходимым в видах обеспечения народного продовольствия.

**Статья IV.** Персидское правительство принимает на себя обязательство упразднить все рахдарные сборы, взимаемые ныне на содержание дорог и не допускать установления других дорожных или заставных сборов нигде, как только на искусственно сооруженных колесных дорогах, концессия на кой уже была дарована или будет дарована специальными фирманами.

Размер сборов, которые будут взимаемы в этом случае концессионерами, будет определяем Персидским Правительством, которое будет уведомлять об этом Российско-Императорскую Миссию, при чем эти сборы не должны превышать с фарсаха взимаемого на Решт-Тегеранской дороге сборов; ко взиманию можно будет приступить лишь по окончании постройки дороги или, по меньшей мере, ея главных участков между важными пунктами, и сбор ни в каком случае не может, по отношению к русским товарам превышать размера сборов, взимаемых с товаров иного происхождения.

**Статья V.** Откупная система взимания таможенных пошлин в Персии, подлежа отмене навсегда, будет заменена на всех границах государства установлением правительственных таможен с организацией и управлением, обеспечивающими торговцам равенство обложения и внимательное обращение с их товарами.

Персидское правительство примет все необходимые меры, дабы в общем обеспечить безопасность товарам, во время нахождения их в таможенных, и оно берет на себя прямую ответственность за целость и добрую сохранность товаров, сданных в таможенные склады. Вследствие этого Персидское Правительство обязуется соорудить в возможно в непродолжительном времени и во всяком случае не позже того, как это указано ниже в пункте а сей статьи, в таможенных пунктах, обозначенных для этой цели в уставе, предусмотренном ниже, склады, надлежащим образом огражденные и достаточно обширные для того, чтобы обеспечить складу количества товаров, обычно со дня прибытия товаров, без уплаты каких-либо пошлин или сборов за складку. Общий устав, выработанный Таможенным Управлением по соглашению с Российской Миссией в Тегеране определит ранее вступления в силу настоящей конвенции:

а) классификацию таможен и предмета их ведения, пункты морских и сухопутных границ и дороги, открытия для ввоза и вывоза товаров, равно как организацию таможенных складов, и установление сроков открытия действий этих таможен и складов;

б) формальности подлежащие соблюдению торговцами при ввозе и вывозе товаров;

в) условия складки, кои будут применяться к российским товарам в течении 12 месяцев со дня прибытия их в одну из таможен открытых для пропуска таковых;

г) сборы, подлежащие взиманию с торговцев за пребывание товаров в складах таможен или за все другая услуги, оказываемые таможеню торговцам;

д) таможенный порядок по проверке товаров, облагаемых специфическими пошлинами, и по оценке тех, которые подлежат ценовой пошлине, равно как штрафы, налагаемые в случае обмана или нарушения установленных формальностей и правил.

Что же касается таможенного порядка в отношении товаров при ввозе в Российскую территорию или при вывозе из одной, то персидские подданные будут подчинены законам, изданным или имеющим быть изданными в Империи, с тем, чтобы постановления таковых никоим образом не узаконяли по отношению к торговле персидских нодцанных условий менее благоприятных, чем те которые применяются к торговцам стран, пользующихся правом, наиболее благоприятствуемой нации.

**Статья VI.** Оплата ввозных пошлин в России согласно тарифу В, приложенному к настоящей Декларации, будет производиться в монете, принимаемой к оплате таможенных пошлин во всей Империи, и будет исчисляться по расчету с пуда, равного 40 русским фунтам, 16, 38 французским килограммам и 5, 5 тавризмским батманам в 640 персидских мискалей каждый. Для применения тарифов А и С персидский так называемый тавризмский батман будет исчислен 640 персидских мискалей, соответствующих 7, 27 русским фунтам и 2, 97 французским килограммам; а 100 персидских кранов будут исчисляться в 18 русских рублей или 48 французских франков золотою монетою.

В случае, если бы разменная стоимость крана по отношению к русскому рублю понизилась более, чем на 10% и оставалась на таком уровне более месяца, Персидское Правительство будет иметь право, по засвидетельствовании этого факта главнейшими банками и по предварительном уведомлении Российско-Имперской Миссии, повысить пропорционально ставки специфических пошлин, значащиеся в тарифах А и С. уведомление о повышении пошлин должно быть сделано Персидским Правительством Российской Миссии в Тегеране по меньшей мере за две недели до применения означенного повышения.

В случае повышения курса крана, превышающего 10% и остающегося на таком уровне более месяца, инициатива про-порционального

понижения тарифов А и С будет принадлежать Российскому Императорскому Правительству, и Персидское Правительство будет обязано согласиться на означенное понижение.

**Статья VII.** Персидское Правительство обязуется претворять на всех фаницах Государства постановления настоящей Декларации, равно как тарифы А и С, с изменениями, предусмотренными статьею 6.

Настоящая Декларация, французский текст коей, в спорных случаях, будет почитаться обязательным, будет ратифицирована и ратификаций оной будут обменены в Тегеране, после чего она будет обнародована Обоиими Высокими Правительствами и вступит в силу со дня, определенного по обоюдному согласию в день обмена ратификаций.

Составлено в двух экземплярах, на французском и на персидском языках, 27 октября 1901 года и 26 реджеба 1319 года Гиджры, в Тегеране.

( подп. ) Аргиропуло	( м.п. )
( подп. ) Голубев	( м.п. )
( подп. ) Атабек-Азам	( м.п. )
( подп. ) Мушир-уд-Доулэ	( м.п. )
( подп. ) Наус	( м.п. )

## №8

### **март 1920 г. — Договор между Азербайджанской Республикой (Кавказь) и Персидской Империей**

ЦГА Азерб. Респ. ф.970, Оп.1., д.133, 1.1

Правительство Азербайджанской Республики, съ одной стороны, и Императорское Персидское Правительство съ другой, воодушевленные желанием укрепить дружеские сношения между обеими Государствами и родственными народами, решили заключить настоящий Договор и назначили для сего своими Полномочными:

Правительство Азербайджанской Республики (Кавказь):

Его Превосходительство Фатали хана Хойского, Министра Иностранных Дель, Его Превосходительство Халиль бека Хасмамедова, Министра Юстиции и Его Превосходительство Худададь бека Мелик-Асланова Министра Путей Сообщения Императорское Персидское правительство: Его Превосходительство Ага Сеидь ЗиаЭддина-Табатабаи. Чрезвычайнаго Посланника и Главу Императорской Пресидской Миссии на Кавказь Каковые, но взаимномъ сообщении своихъ полномочий, найденныхъ въ надлежащей и законной форме, приняли нижеследующие постановления:

### **Статья первая**

Императорское Персидское Правительство торжественно объявляет о своем признании независимости Азербайджанской Республики (Кавказь)

### **Статья вторая**

Обе договаривающиеся стороны, желая создать дружеские отношения и установить экономическая связь между обеими Странами, заключают Конвенцию Торгово-Таможенную, Консульскую, Почтовую, Телеграфную и т.д. съ целью наметить этими Конвенциями сношения и права пред-ставительей и выходцевъ ихъ.

### **Статья третья**

Въ качестве постоянных Полномочныхъ Представителейъ обеихъ Договаривающихся Сторонъ для всехъ международно-правовыхъ сношений аккредитуются Правительствомъ Азербайджанской Республики (Кавказь). Императорском Персидском Правительстве въ Тегеране и Императорским Персидским Правительствъ Азербайджанской Республики (Кавказь) въ Баку дипломатические представители, которые пользуются въ мѣстаъ изъ пребывания всеми правами и при вилл е-гиями, предоставляемыми согласно правиламъ Международнаго права.

### **Статья четвертая**

Настоящий Договоръ подписывается въ двухъ экземплярахъ на французскомъ языке и подлежить ратификации въ месячный срокъ со дня его подписания; акт ратификации бу-дутъ обменены въ Баку.

Въ удостоверение чего подлежащие Полномочные подписали настоящий Договоръ и приложили къ нему свои печати.

## **№9**

### **26 февраля 1921 г. — Договор между Российской Социалистической Федеративной Республикой и Ираном (Персией)**

Документы внешней политики СССР. М., 1959. т. III, док. 305, с. 536-544. советско-иранские отношения, с. 74-82

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики с одной стороны и Правительство Персии, с другой стороны, воодушевляемые стремлением установить на будущее время прочные, добрососедские и братские отношения между персидским и русским народами, решили вступить с этой целью в переговоры для чего назначили своими Уполномоченными:

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики Георгия Васильевича Чичерина и Правительство Персии Али-Голи-Хана Мошаверо-ль-Мемалека.

Означенные Уполномоченные, во взаимном предъявлении своих полномочий, признанных составленными в надлежащей форме и должном порядке, согласились о нижеследующем:

**Статья 1.** Российское Советское Правительство в соответствии с декларациями своими, изложенными в нотах от 14 января 1918 г. и 26 июня 1919 г. об основах политики России в отношении персидского народа, еще раз торжественно заявляет о бесповоротном отказе России от насильнической, в отношении Персии, политики империалистических правительств России, свергнутых волею ее рабочих и крестьян.

Согласно сему и, желая видеть персидский народ независимым, процветающим и свободно распоряжающимся всем своим достоянием, Российское Советское Правительство объявляет все трактаты, договоры, конвенции и соглашения, заключенные бывшим царским правительством с Персией и проводившие к умалению прав персидского народа, отмененными и потерявшими всякую силу.

**Статья 2.** Российской Советское Правительство клеймит политику правительств царской России, которая без согласия

народов Азии и под видом обеспечения независимости этих народов, заключала с другими государствами Европы относительно Востока договоры, имевшие конечную целью его постепенный захват. Российское Советское Правительство безоговорочно отвергает эту преступную политику, не только нарушавшую суверенитет государств Азии, но и ведущую к организованному трубочному насилию европейских хищников над живым телом народов Востока.

В соответствии с сим и согласно принципам, изложенным в статьях I и IV настоящего договора, Российское Советское Правительство заявляет о своем отказе от участия в каких бы то ни было мероприятиях, клонящихся к ослаблению и нарушению суверенитета Персии и объявляет отмененными и потерявшими всяческую силу все конвенции и соглашения, заключенные бывшим правительством России с третьими державами во вред Персии и Относительно ее.

**Статья 3.** Обе высокие Договаривающиеся Стороны согласны признавать и соблюдать границу между Персией и Россией в том виде и начертании, как она была установлена Разграничительной Комиссией 1881 г.

При этом Российское Советское правительство, не желая пользоваться плодами захватной политики бывшего царского правительства России, отказывается от пользования островами Ашур Ада и другими островами, расположенными у побережья Астрабадской провинции Персии, возвращая вместе с тем Персии местечко Фирузе, и окружающие его земли, уступленные Персией России по соглашению 28-го 1893 г. Правительство Персии со своей стороны соглашается, что город Се-ракс известный под

именем русского или Старого Серакса, с прилегающим к нему районом, ограниченным рекой Серакс, остается во владении России.

Обе Высокие Договаривающиеся стороны будут пользоваться рекой Атрек и другими пофаничными реками и водами на равных правах, причем для окончательного урегулирования вопроса о пользовании пофаничными водами и для разрешения вообще всех спорных пофаничных и территориальных дел будет назначена комиссия из представителей Персии и России.

**Статья 4.** Признавая право каждого народа на свободное и беспрепятственное разрешение своих политических судеб, каждая из Высоких Договаривающихся Сторон отказывается и будет строго воздерживаться от вмешательства во внутренние дела другой Стороны.

**Статья 5.** Обе Высокие Договаривающиеся Стороны обязываются:

1) Не допускать на своей территории образования или пребывания организации или групп, как бы они ни именовались или отдельных лиц, ставящих своей целью борьбу против Персии и России, а также против союзных с последней государств, равным образом не допускать на своей территории вербовку или мобилизацию личного состава в ряды армии или вооруженных сил таковых организаций;

2) Воспретить тем государствам или организациям, как бы последние не именовались, которые ставят своей целью борьбу с другой Высокой Договаривающейся стороной, ввозить на территорию каждой из Высоких Договаривающихся Сторон, или провозить через таковую все, что может быть использовано против другой Высокой Договаривающейся Стороны;

3) Не допускать всеми доступными им способами пребывания на их территории войск и вооруженных сил какого-либо третьего государства, пребывание которых создавало бы уфо-зу фаницам интересам или безопасности другой Высокой Договаривающейся Стороны.

**Статья 6.** Обе Высокие Договаривающиеся Стороны согласны, в том, что в случае если со стороны третьих стран будут иметь месть попытки путем вооруженного вмешательства осуществлять на территории Персии захватную политику или превращать территорию Персии в базу для военных выступлений против России, если при этой будет уфожать опасность фаницам Российской Советской Федеративной Социалистической Республики или союзных ей держав и если Персидское Правительство после предупреждения со стороны Российского Советского Правительства само не окажется в силе отворотить эту опасность, Российское Советское Правительство будет иметь право ввести свои войска на территорию Персии, чтобы, в интересах самообороны, принять необходимые военные меры. По устранении данной опасности, Российское Советское Правительство обязуется немедленно вывести свои войска из пределов Персии.

**Статья 7.** Ввиду того, что соображения, изложенные в статье VI, могут равным образом иметь место в отношении безопасности на Каспийском море, Обе Высокие Договаривающиеся Стороны, согласны в том, чтобы в случае, если в составе экипажа судов персидского флота окажутся граждане третьих держав, использующие свое пребывание персидском флоте в недружелюбных по отношению к России целях, Российское Советское Правительство будет иметь право потребовать от правительства Персии устранения указанных вредных элементов.

**Статья 8.** Российское Советское Правительство заявляет о своем полном отказе от той финансовой политики, которую вело на Востоке царское правительство России, снабжавшее Персидское Правительство денежными средствами не ради содействия хозяйственному развитию и процветанию персидского народа, а в видах политического закабаления Персии. Российское Советское Правительство отказывается по этому от всяких прав на займы, предоставленные Персии царским правительством и объявляет таковые займы недействительными и не подлежащими оплате. Оно отказывается также от всех требований на пользование теми государственными доходами Персии, коими гарантировались сказанные займы.

**Статья 9.** Российское Советское Правительство, в соответствии с провозглашенным им отрицанием колониальной политики капитализма, служившей и служащей причиной неисчислимых бедствий и кровопролитий, отказывается от использования финансовых предприятий царской России, имевших целью экономическое закабаление в Персии. Оно передает поэтому в полное владение персидского народа денежные суммы, ценности и вообще актив и пассив Учетно-Ссудного банка Персии, а равным образом движимое и недвижимое имущество означенного банка, находящееся на территории Персии.

**Примечание.** Правительство Персии соглашается предоставить в безвозмездное пользование Российскому Советскому Правительству в каждом городе, где имеют быть учреждены Российские Консульские установления и где имелись дома, принадлежавшие Учетно-Ссудному Банку Персии передаваемые Правительству Персии, согласно настоящей IX статьи, один из таких домов, по выбору Советского Правительства под Российское Консульское установление.

**Статья 10.** Российское Советское Правительство отвергает тенденции мирового империализма, стремящего к проведению в чужих странах дорог и телеграфных линий не столько для культурного развития народов, сколько для обеспечения себе способа военного проникновения. Ввиду сего и желая предоставить персидскому народу возможность

свободного распоряжения средствами сообщений и сношений, жизненно необходимыми для независимости и культурного развития каждого народа, и, вместе с тем, посильно возместить Персии ущерб, причиненный ей войсками царского правительства, Российское Советское Правительство безвозмездно передает в полную собственность персидского народа следующие русские сооружения:

а.шоссейные дороги Энзели-Тегеран и Казвин-Хамадан, со всеми относящимися к этим дорогам землями, постройка ми и инвентарем;

б.железнодорожные линии Джульфа-Тавриз и Софьян-Урмийское озеро, со всеми постройками, подвижным составом и другим имуществом;

в.пристани, товарные склады, пароходы, баржи и другие транспортные средства на Урмийском озере, со всем относящимся к ним имуществом;

г.все выстроенные бывшим царским правительством в пределах Персии телеграфные и телефонные линии, со всем имуществом, зданиями и инвентарем;

д.Порт Энзели с товарными складами, электрической станцией и другими постройками.

**Статья 11.** Исходя из того соображения, что, в силу провозглашенных в статье I настоящего договора принципов, утратил также силу и мирный трактат, заключенный между Персией и Россией в Туркменчае 10 февраля 1828 года, статья 8 коего лишала Персию прав иметь флот на Каспийском море, Обе Высокие Договаривающиеся Стороны согласны, что с момента подписания настоящего договора, они будут в равной степени пользоваться правом свободного плавания по Каспийскому морю под своим флагом.

**Статья 12.** Российское Советское Правительство, торжественно отказавшись от пользования экономическими привилегиями, основанными на военном преобладании, объявляет недействительными также и все прочие, кроме перечисленных в статьях 9 и 10, концессии, вынужденные у Правительства Персии бывшим царским правительством для себя и для своих подданных. Оно, с момента подписания настоящего договора, возвращает персидскому народу в лице Правительства Персии все сказанные концессии - как приведенные в исполнение, так и не приведенные, и все земельные участки, полученные на основании этих концессий. Из земель и имуществ, принадлежавших в Персии бывшему царскому правительству, остаются во владении России участки, занимаемые Российской Миссией в Тегеране и в Зергенде, со всеми зданиями и находящимися в них

имуществом, а также участки, здания и имущество бывших Российских Генеральных Консульств, Консульств и Вице-Консульств в Персии.

**Примечание.** Российское Советское Правительство отказывается от принадлежавшего бывшему царскому правительству права управления деревней Зергендэ.

**Статья 13.** Правительство Персии обещает со своей стороны не передавать возвращенные Персии, согласно настоящему договору, концессии и имущества во владение, распоряжение или пользование никакому третьему государству или его гражданам, сохраняя все сказанные права за собой на благо персидского народа.

**Статья 14.** Признавая все значение рыбных промыслов Южного побережья Каспийского моря для нормального снабжения России предметами продовольствия, Правительство Персии, по утрате законной силы договорными обязательствами, имеющимися у него ныне в отношении этих промыслов, согласно заключить соглашение с подлежащим продовольственным органом Российской Советской Федеративной Социалистической Республики об эксплуатации сих промыслов на особых, имеющих быть выработанными к тому времени, условиях.

Правительство Персии, равным образом, согласно обсудить с Российским Советским Правительством способы, могущие в настоящее время, до наступления указанных выше условий, обеспечить продовольственные органы Российской Социалистической Советской Республики возможностью снабжения России с указанных рыбных промыслов.

**Статья 15.** Российское Советское Правительство, исходя из провозглашенного им принципа свободы религиозных верований, желает положить конец миссионерской религиозной пропаганде в странах Ислама, имевшей скрытой целью политическое воздействие на народные массы и поддерживавшей этим путем хищнические интриги царизма. Оно объявляет поэтому закрытыми все религиозные миссии, учрежденные в Персии бывшим царским правительством, и примет меры к недопущению впредь посылки в Персию из России таковых миссий.

Земли, постройки имущество Православной духовной Миссии в Урмии, равно как все имущество других учреждений этого рода, Российское Советское Правительство безвозмездно передает в вечное владение персидскому народу в лице Правительства Персии.

Правительство Персии использует сказанные земли, здания и имущество для устройства школ и других культурно-просветительных учреждений.

**Статья 16.** В согласии с изложенным в ноте Советского Правительства от 26 июня 1919 г. положением об уничтожении российской консульской юрисдикции, российские граждане, проживающие в Персии, равно как и персидские граждане, проживающие в России, будут с момента подписания настоящего договора пользоваться равными с местными гражданами правами и подчиняться законам страны их пребывания. Все судебные дела их будут рассматриваться в местных судебных учреждениях.

**Статья 17.** Персидские фаждане в России, равно как и российские граждане в Персии, освобождаются от военной службы в пользу страны их пребывания и уплаты каких бы то ни было военных налогов или сборов.

**Статья 18.** В отношении права свободного передвижения внутри страны персидские граждане в России и российские граждане в Персии пользуются правами, предоставленными гражданам наиболее благоприятствуемой державы, кроме союзных с Россией.

**Статья 19.** Обе Высокие Договаривающиеся Стороны в кратчайший срок после подписания настоящего договора приступят к возобновлению торговых сношений. Способы организации ввоза и вывоза товаров и оплаты их, равно как порядок взимания и размеры таможенных пошлин, налагаемых Персией на Российские товары, будут определены особой торговой конвенцией, которая будет разработана особой комиссией из представителей обеих сторон.

**Статья 20.** Обе Высокие Договаривающиеся Стороны взаимно предоставляют друг - другу право транзита товаров через Персию или через Россию в третьи страны, причем привозимые товары не должны облагаться сбором, большим, чем с товаром наиболее благоприятствуемой нации, кроме союзных Российской Советской Федеративной Социалистической Республике.

**Статья 21.** Обе Высокие Договаривающиеся Стороны в кратчайший срок после подписания настоящего договора приступят к восстановлению телеграфных и почтовых сношений между Персией и Россией. Условия этих сношений будут определены в особой телеграфной конвенции.

**Статья 22.** В целях поддержания устанавливаемых с подписанием настоящего договора добрососедских отношений и для укрепления доброго взаимопонимания, каждая из Высоких Договаривающихся Сторон будет представлена в столице другой Стороны полномочными представителями, пользующимися как в Персии, так и в России правом экстерриториальности и другими прерогативами, согласно международному праву обычаям, а также нормам, действующим в обеих странах в отношении дипломатических представителей.

**Статья 23.** Обе Высокие Договаривающиеся Стороны, в целях развития сношений между их странами, взаимно учреждают консульства в пунктах, которые будут указаны по взаимному соглашению. Права и компетенции консулов будут определяться консульской конвенцией, заключаемой немедленно, по подписании настоящего договора, а также правилами и нормами, действующими в обеих странах в отношении консульских установлений.

**Статья 24.** Настоящий Договор подлежит ратификации в трехмесячный срок. Ратификации будут обменены в городе Тегеране в возможно непродолжительном времени.

**Статья 25.** Настоящий договор составлен на персидском и русском языках в двух подлинных экземплярах. При толковании оба текста считаются аутентичными.

**Статья 26.** Настоящий договор вступает в силу немедленно по его подписании.

В удостоверение чего, нижеподписавшиеся подписали настоящий Договор и приложили к нему свои печати.

Учинено в городе Москве 26 февраля 1921 г.

/М.П./

**Георгий Чичерин**  
**Мошавер-оль-Мамелек**

/Подписали/

## FROM THE AUTOR

The auspicious natural-geographical, geo-strategical position, natural resources and the wealth created by the hard-working people of Azerbaijan attract states all over the world. Except the amicable, collaborative and commercial attitude, there were also aggressive and pretentious intentions. The history shows that the second ones were more and the fight against the oppression and bondage of invaders was the main line of Azerbaijan's history. It's pity that the enemy sometimes was stronger and was able to realize its intentions. And one of these cases was at the end of the 18th - at the beginning of the 19th century and in the result of this fact the historical territories of Azerbaijan were divided between Russia and Iran according to Gulustan (1813) and Turkmanchay (1828) treaties. But the issue didn't complete by this and the division of the territories of Azerbaijan continued within Russia and Iran. The political, social and economical development of Azerbaijan met with serious problems and many difficulties were created in the way of realizing the creative potential of the nation, taking a worthy place in the world community and converting into a powerful state. And each generation living from that time felt above noted on itself. Different attitudes were to this issue. But the main question interested everyone was that how it happened. This problem was widely covered in different fictions. The occupying war of Armenians and their secret partners against Azerbaijan and attempts to separate Nagorno Karabagh from Azerbaijan make this issue much more actual and enforce us to draw a conclusion from the history.

**ABOUT THE GENRE:** a historical work is a general conception. And this conception combines different type of works written on a historical subject. To this conception can be related monographs, historical outlines, novels, plays and narratives written on different subjects. Monographs, articles or reviews having a scientific direction are more popular in the scientific circles, but fictions are more widely spread among fiction readers. So the synthesis of these two genres can be more important. With this in mind we decided to write about the problem noted above in a new genre. And we called it a "historical chronicle". The historical chronicle has its own customs in the historiography of Azerbaijan. You can appreciate it as a recommencement and development of this custom.

**TO THE READER.** Dear Reader, as you understood we are representing a new work called a historical chronicle on a subject of Turkmanchay treaty. It is a multisided and comprehensive, also complicated work. The main purpose in this book is to collect all the facts and information concerning to Tukmanchay treaty, the place where it was signed and the people who took part in this treaty and to mm the reader into the observer of them. With this in mind we have lowered the interference of the author to the minimum and so we have given to the reader a chance to appreciate the events himself. Are the lines from the memorials by

Yermolov, Pasceovich and the others, the dialogue between Qriboyedov and Abbas Mirza in Garaziadin village sincere ? To these and many other questions the reader can answer by himself.

**Kərim Şükürov**

**Türkmençay - 1828**

**Turkmenchay – 1828**

Kompyuter Dizaynı:	Səbuhi Hüseynov
Rəssamlar:	Yavər Əsədov Asif Cəbrayilov
Kompyuter yığımı:	Məhin Sadiqi
Korrektor:	Dilarə Rzayeva
Tərcüməçi:	Məhəmməd Rzayev

Yığılmağa verilib: 04.06.2006. Çapa imzalanıb: 01.07.2006.  
Formatı 84x108 <sup>1/32</sup> F.ç.v. 5,88. Ş.ç.v. 9.88. Sifariş №60.  
Sayı 500 nüsxə.

“Çaşıoğlu” mətbəəsi  
Bakı, M.Müşviq küç. 2a.